

Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)

ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΟΥ ΗΡΩΙΚΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ: 1912-1920

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.399](https://doi.org/10.12681/mnimon.399)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ. (1989). ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΟΥ ΗΡΩΙΚΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ: 1912-1920. *Μνήμων*, 12, 89-116.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.399>

ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΟΥ ΗΡΩΙΚΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ: 1912-1920

Ἐδῶ καὶ ἄρκετό καιρό, οἱ ἱστορικοὶ στρέφουν τὴν προσοχή τους πρὸς τὰ φαινόμενα ἐκεῖνα τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν συμπεριφορῶν ποὺ ὁ Ἔρικ Χόμπσμπωουμ καταγράφει μὲ τὸν ὄρο «civic religion» (= πολιτικὴ θρησκεία)¹. Οἱ ἐτήσιες μαθητικὲς ἐπιδείξεις καὶ οἱ σχολικὲς γιορτές, οἱ σημαῖες καὶ οἱ ἐθνικοὶ ὕμνοι, οἱ ἀθλητικοὶ θεσμοί, οἱ ἐθνικὲς, ἐργατικὲς, ἐπαγγελματικὲς τελετὲς καὶ ἐπέτειοι, οἱ στολὲς καὶ τὰ πρωτόκολλα, κτίζουν ἓνα πυκνὸ πλέγμα τελετουργιῶν ποὺ ἐπιβεβαιώνουν καὶ ἀναδεικνύουν τὶς ἀνθρώπινες ἐνότητες, ἐθνικὲς, κοινωνικὲς, ἰδεολογικὲς, ἐπαγγελματικὲς ἢ ἄλλες².

Ἡ ἰδιότυπη λατρεία τῶν «ἡρωϊκῶς πεσόντων» στὰ πεδία τῶν μαχῶν τοῦ ἄλλοτε, στὸ ὄνομα τῆς πατρίδας τους ἢ τῶν ἰδεῶν τους, ἦταν — καὶ εἶναι σήμερα — βασικὸ συστατικὸ αὐτῆς τῆς «πολιτικῆς θρησκείας». Στὸ κεντρικότερο καὶ πιὸ πολυσύχναστο σημεῖο κάθε πρωτεύουσας ὀρθώνεται τὸ μνημεῖο τοῦ Ἄγνωστου Στρατιώτη. Ὁλόγυρα, στὶς ἄλλες, τὶς λιγότερο πολιτικὲς πόλεις, τὰ Ἡρώα, τὰ Μνημεῖα τῶν Πεσόντων, τὰ κενοτάφια τῶν Ἡρώων, δὲν λείπουν σχεδὸν ποτέ. Στὰ πιὸ μικρὰ χωριὰ κάποια ἀναθηματικὴ στήλη θυμίζει ἐπώνυμα ἢ ἀνώνυμα ἐκεῖνους ποὺ «πέθαναν γιὰ τὴν πατρίδα». Σὲ ἄλλες χῶρες καὶ τόπους μπορεῖ νὰ πέθαναν γιὰ τὴν ἐπανάσταση, γιὰ τὴν δημοκρατία, γιὰ τὴ θρησκεία καὶ γιὰ τὸν δικὸν τους Θεό. Ὅπωςδὴποτε, σὲ κάθε περίπτωση, πέθαναν ἡρωϊκὰ, μ' ἓναν τρόπο δηλαδὴ, μεστὸ σὲ μηνύματα καὶ συμβολισμοὺς γιὰ τοὺς ζωντανοὺς τοῦ χθὲς ἢ τοῦ σήμερα. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ὁλόγυρα ἀπὸ τὰ μνημεῖα αὐτά, ὁ κοινωνικὸς χῶρος, μαζικὰ ἢ μὲ τοὺς ἐκπροσώπους του, ἐκδηλώνει, διαδηλώνει τελετουργικὰ καὶ λατρευτικὰ τὴν προσήλωση στὶς ἀρχὲς ποὺ στηρίζουν τὴ δική του συνοχή.

¹ Ἡ ἐργασία αὕτη ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς γενικώτερης ἐρευνᾶς μου μὲ ἀντικείμενο τὴν παρουσία τοῦ «ἡρωικοῦ θανάτου» στὴν νεοελληνικὴ ἱστορία.

1. Eric Hobsbawm, «Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914», στὸ Eric Hobsbawm, Terence Ranger (ἐκδ.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1984, Cambridge University Press, σ. 269.

2. Πβ. στὸ ἴδιο, σ. 1-14.

Ἡ μαζική καί δημόσια λατρεία τῶν ἡρωϊκῶν νεκρῶν ἀπέκτησε σχετικά πρόσφατα τίς διαστάσεις καί τὰ χαρακτηριστικά πού τήν ὀρίζουν σήμερα. Τὰ μνημεῖα της, πού βλέπουμε γύρω μας, κατασκευάστηκαν κυρίως μετὰ τὸ 1918, ἐνῶ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ χρονολογοῦνται ἀπὸ ὁλότελα πρόσφατες ἐποχές. Ἡ ἐξάπλωση καί οἱ συμβολισμοὶ πού ἐμπεριέχουν, παρέχουν πλούσιο ὕλικό γιὰ ἰδιαίτερες μελέτες. Ὁ χῶρος ὅμως δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐπεκταθοῦμε πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Σὲ τοῦτο τὸ ἄρθρο θὰ περιοριστοῦμε στὴν ἀναζήτηση ὀρισμένων ἀπὸ τίς ἀντιλήψεις πού ἔκτισαν τὸ ἰδεολογικὸ πλέγμα τῆς λατρείας τῶν ἡρωϊκῶν νεκρῶν. Ἀντιλήψεις πού γεννήθηκαν ἢ λειτούργησαν στὴν κρίσιμη γιὰ τὴν περίπτωσή μας περίοδο τοῦ 1912-1920.

ΟΙ ΝΕΚΡΟΙ ΗΡΩΕΣ ΤΟΥ 1913: ΑΠΟ ΤΟ ΑΠΟΤΡΟΠΑΙΟ ΣΤΟ ΙΔΑΝΙΚΑ ΩΡΑΙΟ

Ἀπὸ τὰ μέτωπα τοῦ 1912-13, ὁ στρατιώτης-ἀνταποκριτὴς Νίκος Καρβούνης³ ἔστειλε στὴν ἐφημερίδα *Ἑστία* τίς πολεμικὲς του ἐντυπώσεις. «Αἱ διηγήσεις αὐταὶ δὲν εἶναι ἱστορία», ἔγραφε. «Ὁ στρατιώτης γνωρίζει μόνο αὐτὰ πού εἶδε καὶ ἔζησε (...) Δὲν ξέρεي τίς διαταγές, τίς μεγάλες κινήσεις τῶν μαχῶν ἢ τῶν διαπραγματεύσεων, δὲν βλέπει τὸ σύνολο»⁴. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ τὸν διαψεύσουμε. Ὑπάρχουν πολλὲς ψηφίδες τῆς ἱστορίας μέσα σὲ ὅσα ἕνας στρατιώτης ἔζησε καὶ εἶδε καθὼς καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὰ κατέγραψε.

«Ἐνα σύνταγμα ἀνεβαίνει μὲ ζητωκραυγὰς, κατὰ τετράδας, στὸν λόφο. Σκοτώνει ὁ συνταγματάρχης του, οἱ λοχαγοὶ του, οἱ ἀξιωματικοὶ του. Εἰς πολλοὺς λόχους διοικοῦν λοχιαί. Ἐμπρός, πάντοτε ἐμπρός! Πέφτουν γύρω τὰ παιδιά. Ἀλλὰ ἡ νίκη, ἡ Νίκη εἶναι δική μας, δική μας! Ὡ τὸ ὠραῖο μεθῦσι τῆς χαρᾶς, τῆς ἀφροντισιᾶς, τῆς περιφρονήσεως τῆς ζωῆς! Ὡ, ἡ ἐντονώτατη ζωὴ τῶν στιγμῶν αὐτῶν, ἡ ἀξία μιᾶς αἰωνιότητος.

Τὰ πτώματα μορφάζουν. Σπασμένα τουφέκια. Ἀδειασμένες παλάσκες. Λόγχες ματωμένες. Καπνοὶ ἀπὸ τὰ χωριά πού καίονται. Ἄλογα χωρὶς ἀναβάτην ρουθουνίζουν τρομαγμένα καὶ τρέχουν στὰ πυρπολούμενα τὰ χωράφια [...] Ὡραῖοι ὅσοι ἔπεσαν. Αὖριον ἢ σειρὰ τῶν συντρόφων των. Ὁ θάνατος χαρὰ καὶ ἡ νίκη εὐτυχία»⁵.

Ἡ μάχη τοῦ Κιλκίς ἦταν μιὰ κόλαση. Οἱ ἀπώλειες τρομακτικὲς⁶. Οἱ κάμποι

3. Πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ λογοτέχνη, δημοσιογράφο, καθηγητὴ, πού διακρίθηκε ἀργότερα στὸ ἀριστερὸ κίνημα καὶ τὴν Ἀντίσταση.

4. Νίκος Καρβούνης, *Ὁ πόλεμος Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας. Ἐντυπώσεις πολεμιστοῦ*, ἔκδ. Γ. Φέξη, Ἀθήνα 1914, πρόλογος.

5. Στὸ ἴδιο, σ. 6-7. Μάχη Κιλκίς.

6. Στὶς διήμερες μάχες τοῦ Κιλκίς-Λαχανᾶ, οἱ ἀπώλειες ἦταν 8540 ἄνδρες σὲ σύνολο 81.560 μετασχόντων. Δηλαδή τὸ 10% περίπου. Οἱ ἀπώλειες σὲ στελέχη ἰδιαίτερα ἦταν πολὺ βαριές. Πβ. Π.

τοῦ Ἰουνίου, ξεροὶ καὶ ἀθέριστοι, ἔπαιρναν φωτιά ἀπὸ τὶς ἐκρήξεις καί, ἀνάμεσα στὰ καίόμενα στάχυα τοῦ σταριοῦ, τοῦ καλαμποκιοῦ καὶ τοῦ ὀπίου, ἔβρισκαν φρικτὸ τέλος οἱ τραυματίες. Δύσκολα θὰ μπορούσε ἓνας τέτοιος θάνατος νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴ χαρὰ καὶ νὰ προμηνύσει τὴν εὐτυχία. Στὸν πόλεμο, παρατηρεῖ ὁ Ἐνγκάρ Μορέν, οἱ κοινωνίες γίνονται πιὸ συμπαγεῖς, οἱ δεσμοὶ ποὺ τὶς διασχίζουν ἰσχυροποιοῦνται καὶ σκληραίνουν, γίνονται ἀκαμπτοι. Τὸ ἄτομο, δεσμευμένο ἀπὸ αὐτοὺς συνθλίβεται καὶ μαζί του χάνεται αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ θανάτου ποὺ τρομοκρατεῖ τοὺς θνητοὺς τὸν καιρὸ τῆς εἰρήνης: ὁ θάνατος-ἀπώλεια τῆς ἀτομικότητας δὲν φοβίζει πλέον σὲ μία κατάσταση ὅπου ἡ ἀτομικότητα ἔχει συρρικνωθεῖ καὶ ἐκμηδενιστεῖ. «Πέφτουν γύρω τὰ παιδιὰ» — «ἡ νίκη εἶναι δική μας»: τὸ δεύτερο μετροῦσε γιὰ τὴν ὁμάδα καὶ τὴν κοινωνία. Τὸ πρῶτο ἦταν μέρος τοῦ διάκοσμου τῆς μέθης, τῆς ἀνάτασης, τῆς γιορτῆς-θυσίας στὴ συλλογικὴ Πατρίδα.

Αὐτὸς ὁ θάνατος ὁ ἔντονος, ὁ μεθυστικός, δὲν εἶχε τίποτα τὸ ἀποτρόπαιο, τίποτε δὲν τὸν ἔκανε ἀποκρουστικὸ στοὺς πολλούς, στὴν κοινωνία, τὴν δόξα τῆς ὁποίας ὑπηρετοῦσε. Γι' αὐτὸ καὶ τὸν συναντᾶμε στὰ ἀναγνώσματα πού, μέσα ἀπὸ τὰ περιοδικά, τὶς ἐφημερίδες ἢ τὶς πολεμόχαρες ἐκδόσεις τῆς ἐποχῆς, μετέφεραν τὸν ἀπόηχο τῆς πολεμικῆς πραγματικότητας σ' ἐκείνους ποὺ παρακολουθοῦσαν ἀπὸ μακριά. Στὸν κοινωνικὸ χῶρο. Σ' αὐτὴν τὴν παραποιημένη εἰκόνα ἐκείνοι ποὺ ἔπесαν ἦταν, γενικά, ὡραῖοι. Στὴν μαρτυρία τοῦ Καρβούνη, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἡ ἐπιμονὴ σ' αὐτὴν τὴν ὁμορφιὰ ἀκόμα καὶ ἐκεῖ ποὺ ὁ θάνατος δὲν ἦταν ἀπρόσωπος, ἄρα ἀδιάφορος. Σὲ μιά του ἱστορία, ἓνας λοχαγὸς μαθαίνει τὸν θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ του, λοχία στὸ ἴδιο σύνταγμα. Ἡ μέθη χάνεται: ὁ νεκρὸς ἐδῶ ἔχει ταυτότητα. Ὁ ἐκπρόσωπος τῆς οἰκογένειας τῆς ὁποίας ὁ θάνατος συντρίβει βίαια τὴν συνοχή, βρίσκεται δίπλα στὸ φονικό. Θλίψη λοιπὸν καὶ περισυλλογή. «—Πῶς θὰ τὸ γράψω τῆς γρηᾶς; ...καημένη μάνα!». Στιγμὲς ἐπιβλητικὲς μέσα σ' ἓνα «φωτοστέφανον δόξης καὶ πόνου»⁸.

Καὶ ὅμως ἡ ὁμορφιὰ κι ἐδῶ κυριαρχεῖ. Μάλιστα, γιὰ ν' ἀναδειχτεῖ, οἱ ὄροι ἀντιστρέφονται. Στὸ πεδίο τῆς μάχης τώρα, ὁ ἀπρόσωπος θάνατος τῶν πολλῶν, ὁ χωρὶς ταυτότητα, τὸ προϊόν τῆς χθесινῆς μέθης, παρουσιάζεται ἀποτρόπαιος. «Τὰ πτώματα, μαῦρα καὶ φρικτωδῶς ἀπόζοντα, φουσκωμένα καὶ παραμορφωμένα ἀπὸ τὴν μεγάλην λειτουργίαν τὴν ὁποία ἐτέλει ὁ ἥλιος...». Ἀντίθετα ὁ νεκρὸς ἀδελφὸς βρέθηκε γαλήνιος καὶ ἄτρωτος, «ὕπιος, μὲ τὰ μάτια κλειστά», ὡς νὰ κοιμᾶται. Μειδιᾷ μὲ παιδικὴ ἀφροντισιὰ καὶ οἱ ἀλλελεκες σειρὲς τῶν δοντιῶν

Παναγάκος, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς δεκαετίας 1912-1922*, Ἀθῆναι 1961 καὶ Γ. Μαργαρίτης, «Ἀπὸ τὸν λοχία τῆς Κούτρας στὸν Βενιζέλο. Ἡ βιομηχανοποίηση τοῦ ἥρωικοῦ θανάτου», *Ὁ Πολίτης*, τχ. 73, 1986, σ. 62.

7. Edgar Morin, *L'Homme et la mort*, Παρίσι 1970, σ. 39-40.

8. Καρβούνης, ὁ.π., σ. 23-24.

του λάμπουν στὸν ἥλιο. Κοιμᾶται, ὀνειρεύεται καὶ χαμογελᾷ «πρὸς κάποιο ὑπερκόσμιον ὄνειρον»⁹.

Σὲ τοῦτες τὶς ἀφηγήσεις λοιπόν, ποὺ γιὰ λογαριασμό τῆς κοινωνίας προσάρμοζαν τὴν πολεμικὴ πραγματικότητα, ὁ ἥρωικὸς θάνατος, εἴτε γενικά καὶ ἀπρόσωπα, εἴτε εἰδικά καὶ ἀτομικά, ἦταν σὲ κάθε περίπτωση ὠραῖος θάνατος. Ἦταν ὁ ἐνθουσιασμός τῶν ἡμερῶν ὑπεύθυνος ᾧ αὐτὴν τὴν μεταγραφὴ τῶν εἰκόνων; Ἦταν ἡ μέθη τῆς νίκης; Ἄς ἀφήσουμε τὸ ἐρώτημα ἀνοιχτὸ πρὸς τὸ παρόν κι ἂς συνεχίσουμε τὴν περιπλάνησή μας ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς προσαρμοσμένες εἰκόνες¹⁰.

ΟΙ ΗΡΩΕΣ-ΝΕΚΡΟΙ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΒΙΒΑΙΩΝ

Ἀπὸ τὰ 1914, στὴν πέμπτη τάξη τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, τὰ μικρὰ παιδιὰ γνώριζαν τὸν ἥρωικὸ θάνατο ἀπὸ τὸ ἀναγνωστικὸ τῆς Γαλάτειας Καζαντζάκη ποὺ ἔφερε τὸν γεμάτο νόημα τίτλο: «Ὁ στρατιώτης». Κεντρικὸ τοῦ θέματος ἦταν ἡ ἱστορία ἐνὸς νέου ποὺ ξενιτεύτηκε μικρὸ παιδί, στὰ ἔντεκά του χρόνια, ἀπὸ τὴ φτώχῃ του γενέτειρα, τὴν Ἡπειρο, στὴν πλούσια Αἴγυπτο ὅπου καὶ ἀπέκτησε κάποια περιουσία. Ὄταν ἔφθασε τὸ ἄγγελμα τοῦ πολέμου τοῦ 1912, δὲν δίστασε οὔτε στιγμή νὰ ἐγκαταλείψει τὴν πρώτη καὶ νὰ μοιράσει τὴν δεύτερη ἀνάμεσα στὴ μητέρα του, τὴν ἀδελφή του καὶ τὴν πατρίδα ποὺ ἐτοιμαζόταν γιὰ πόλεμο. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι τακτοποιοῦσε τὶς ὑποθέσεις του σὰν νὰ ἀποχαιρετοῦσε τὸν κόσμο μέσα στὸν ὁποῖο ζοῦσε. Ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα εἶδος διαθήκης.

Κατατάχθηκε ἐθελοντής. Ὑπῆρχε μιὰ πατριωτικὴ-γενικὴ καὶ μιὰ προσωπικὴ-εἰδικὴ αἰτία γιὰ τοῦτο. Ἡ πατρίδα — ποὺ ὑψώνετο γιὰ «νὰ ζητήσῃ τὰ δίκαιά της καὶ νὰ ἐκπλύνῃ μὲ τὸ αἷμα της τὴν ἥττα τοῦ 1897»¹¹ — τὸν καλοῦσε βεβαίως, ἀλλὰ ὄχι μόνον αὐτὴ. Ὁ πατέρας τοῦ νέου εἶχε φονευθεῖ «ἡττημένος κατὰ τὸν ἀτυχῆ πόλεμον τοῦ 1897». Ἀτίμωση ἐθνικὴ — ἐκδίκηση προσωπικὴ γιὰ μιὰν ἀτίμωση οἰκογενειακή. Ἐπρεπε νὰ ξεπλυθοῦν ταυτόχρονα καὶ τὰ δύο. Ἡ συμφορὰ τῆς πατρίδας καὶ ἡ ταπείνωση τῆς οἰκογένειας ἀλληλοεμπλέκονται. Ἡ πρώτη ἴσως νὰ φαίνεται ἐδῶ ἀδύναμη στὸ νὰ κινητοποιήσῃ ἀφ' ἑαυτῆς τοὺς ἀγωνιστές της. Τὰ παιδιὰ θὰ τὸ καταλάβαιναν ὅμως καλύτερα ἔτσι. Θὰ συνέδεαν τὴν χειροπιαστὴ σ' αὐτὰ ἔννοια τῆς οἰκογένειας μὲ τὴν ἀφηρημένη ἀντίστοιχη τῆς πατρίδας...

9. Στὸ ἴδιο, σ. 25-26.

10. Ἀναφερόμαστε ἰδιαίτερα στὸν ἑλληνο-βουλγαρικὸ πόλεμο. Σ' αὐτόν, καὶ οἱ ἀπώλειες ἦταν σημαντικές, ἀλλὰ καὶ τὸ πάθος, ὁ φανατισμός, ἡ λύσσα, ἡ δίψα γιὰ τὴν νίκη. Οἱ πέντε του ἑβδομάδες λίγα κοινὰ εἶχαν μὲ τὸν προηγηθέντα ἑλληνο-τουρκικὸ πόλεμο. Πβ. Μαργαρίτης, ὁ.π., σ. 61-62.

11. Γαλάτεια Καζαντζάκη, «Ὁ Στρατιώτης» στὸ Ἀναγνωστικὸν τῆς πέμπτης τάξεως τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, Ἀθήνα, πολλαπλὲς ἐκδόσεις ἀνάμεσα στὰ 1914 (ἐγκριση: Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, Α', φ. 221) καὶ στὰ 1937. Ἐδῶ, ἐκδ. 1933, σ. 7.

Ὁ νέος Αἰγυπτιώτης προσκλήθηκε λοιπὸν ἀπὸ πολλὰς πλευρὲς στὴ θανάσιμη περιπέτεια. Ἡ πρόσκληση ἔγινε μὲ ἐνθουσιασμό ἀποδεκτὴ: «—Εἶναι καλὸς ὁ θάνατος, ὅταν ἀποθνήσκῃ κανεὶς διὰ τὴν Ἑλλάδα»¹². Ὁ μόνος φόβος του φαινόταν νὰ εἶναι ὁ ἄδοξος θάνατος τοῦ δειλοῦ: «Θεέ μου, πρὶν νὰ δειλιάσω ἄς ἔλθῃ μιὰ εὐσπλαχνικὴ σφαῖρα νὰ μὲ εὗρῃ διὰ νὰ ἀποθάνω ὡς ἄξιος στρατιώτης»¹³. Πρόκειται γιὰ τὴ μόνη παρουσία τοῦ φόβου σὲ ὅλο τὸ ἀνάγνωσμα. Ὁ ἴδιος φόβος τοῦ «ἀνάξιου θανάτου» τρομάζει κι ἕναν γέροντα ποὺ ἔχασε τὸν γιό του στὰ Γιαννιτσὰ καὶ ἐμφανίζεται νὰ ρωτᾷ τοὺς συμπολεμιστὲς τοῦ τελευταίου μὲ ἀγωνία: «Θέλω νὰ μάθω μὲ ποῖον τρόπον — καὶ τὰ δάκρυα τοῦ διέκοψαν τὴν φωνήν — νὰ μάθω πῶς ἀπέθανε τὸ παιδί μου...»¹⁴.

Ἡ ἐρώτηση προκαλεῖ μιὰ ἥρωικὴ διήγηση γιὰ ἕναν ἀτρόμητο πυροβολητὴ ποὺ πέθανε ἀγκαλιασμένος μὲ τὸ πυροβόλο του, ἀφοῦ νίκησε καὶ ἔτρεψε σὲ φυγὴ πολλαπλάσια ἐχθρικά κανόνια. Ἡ φυγὴ τῶν ἐχθρῶν — ὁ δικὸς τους θάνατος εἶναι ἀσήμαντος θάνατος φυγάδων, ἐπώδυνος καὶ πραγματικὸς —, τὸ σφιχταγκάλισμα ἥρωα καὶ πυροβόλου, ἡ ἀπονομή τιμῶν στὸν νεκρὸ ἀπὸ τοὺς συμπολεμιστὲς του, συνθέτουν μιὰ εἰκόνα μεγαλείου. Ὁ γέρος πατέρας, ποὺ τὰ ἀκούει ὅλα αὐτά, κλαίει, ἀλλὰ τώρα οἱ ὀφθαλμοὶ του ἀστράφτουν καὶ τὸ «λυπημένο του πρόσωπο» ἔχει φωτισθεῖ «ἀπὸ ὑπερφάνειαν»¹⁵. Ἡ λαμπρότητα τῆς σκηνῆς γεμίζει ὁμορφιὰ τὸν θάνατο. Μέσα σ' αὐτὴν ὁ φόβος τοῦ γέρο-πατέρα χάνεται καὶ μαζί του ἀκυρώνεται ἡ ἴδια ἡ οὐσία τοῦ θανάτου.

«Ὁ υἱός σας ἦτο τὸ καύχημα τῆς πυροβολαρχίας μας, δὲν θὰ τὸν λησμονήσωμεν ποτέ. Μετὰ εἴκοσιν ἔτη, ὅταν οἱ στρατιῶται μας θὰ προφέρουν τὸ ὄνομά του ἢ καρδιά των θὰ κτυπᾷ καθὼς ἡ ἰδική μας τώρα, [...] θὰ τὸν ἀγαποῦν ὡς ἀδελφόν των ξενιτευμένων»¹⁶. Ὁ «ξενιτεμένος» εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο ἀπών, καί, κατὰ κάποιον ἄλλο, παρών. Ὁ θάνατος τοῦ ἥρωα δὲν εἶναι ἀπόλυτὴ ἀπουσία. Ἄν καὶ μετριασμένη ἀπὸ τὶς παιδαγωγικὲς, ἴσως, ἀνάγκες, ἡ ἰδέα τῆς ἀκύρωσης τοῦ θανάτου διὰ τῆς ποιότητάς του προβάλλει ἰσχυρὴ μέσα στὸ ἀναγνωστικό¹⁷.

Ὁ πόλεμος λοιπὸν τῶν ἡρώων, ποὺ μάθαιναν τὰ παιδιά, δὲν συνοδεύετο ἀπὸ τὸν κίνδυνο καὶ τὸν φόβο ἐνῶ, τουναντίον, ἐλευθέρωνε ἀδελφοὺς καὶ ἔκανε τὴν

12. Στὸ ἴδιο, σ. 21.

13. Στὸ ἴδιο, σ. 24.

14. Στὸ ἴδιο, σ. 103.

15. Στὸ ἴδιο, σ. 104-105.

16. Στὸ ἴδιο, σ. 106.

17. Ἡ ἰδέα αὕτη ἦταν ἔντονη καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν σφαγὴ τοῦ 1913. Ἐνδεικτικὰ, παραθέτουμε τὴν ἔκφραση τῆς στὸ ποίημα τοῦ Ἰωάννη Πολέμη, «Στοὺς Μακεδονομάχους», ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ *Μικρασιατικὸ Ἡμερολόγιο*, Σάμος, τόμ. Δ', 1910, σ. 231. Συνοψίζει τὴν ἄρνηση ἀποδοχῆς τοῦ μοιραίου στὴν περίπτωση τῶν ἡρώων, στὰ πλαίσια φυσικὰ ἐνὸς ὑπερ-πατριωτικοῦ περιοδικοῦ: «... Νύκτ' ἀξημέρωτη γι' αὐτοὺς ὁ θάνατος δὲν εἶναι/μὴδ' ὕπνος δίχως ὄνειρα, ἀξύπνητος, βαθὺς [...] Γι' αὐτοὺς αὐγὴ εἶν' ὁ θάνατος κι' Αὐγερινὸς ὁ Χάρος» κλπ.

πατρίδα μεγάλη και δυνατή. Χώρια που έφερνε τὸν ἥρωα-πολεμιστὴ κοντὰ σὲ ἄλλους ἀνθρώπους καὶ σὲ ἄλλα μέρη, τὸν ἔκανε κοινωνικὸ καὶ τὸν μόρφωνε. Ὁ «πόλεμος εἶναι ὠφέλιμος»¹⁸ καὶ οἱ θάνατοι μέσα σ' αὐτὸν χρήσιμοι, ὅπως οἱ θάνατοι τῶν μαρτύρων τοῦ χριστιανισμοῦ ἢ τῶν μαρτύρων τῆς ἐπιστήμης. Οἱ πρῶτοι ἐδέχοντο «ἡσυχου» τὸν «θάνατον τοῦ σώματος», «διότι ἡσθάνοντο τὴν ψυχὴν τῶν ἀθανάτων»¹⁹. Οἱ δεύτεροι, ὅπως ὁ Πλίνιος καὶ ὁ Ἀρχιμήδης, εἶναι ἥρωες, καθὼς θυσιάστηκαν γιὰ νὰ εὐεργετήσουν καὶ τὴν Πατρίδα τους καὶ τὸ ἀνθρώπινο γένος²⁰. Χωρὶς νὰ εἶναι ἴδιες, οἱ δύο περιπτώσεις ἀντιστοιχίας μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἥρωα-πολεμιστῆ, προσθέτουν ἐπιχειρήματα στὴν ἀναίρεση τοῦ βάρους του. Στὴν πρώτη περίπτωση, ἡ ἀθάνατη ψυχὴ τοῦ μάρτυρα κάνει τὸν θάνατο ἀσημαντο καθὼς ἀνοίγονται μ' αὐτὸν οἱ πόρτες πρὸς τὴν οὐράνια ζωὴ, τὴν ἔνωση μετὰ τὴν Πίστη, μετὰ τὸν Θεό, μετὰ τὴν Ἰδέα. Ἡ δὲ Ἰδέα τῆς Πατρίδας μπορεῖ νὰ εἶναι ἐκεῖνη τῆς προόδου τῶν ἀνθρώπων. Οἱ μάρτυρες τῆς ἐπιστήμης πεθαίνουν ἀληθινὰ ἀλλὰ ὁ θάνατός τους ἀκυρώνεται ἀπὸ τὴν συνεισφορά τους στὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Τὸ τελευταῖο φαίνεται νὰ συμπεκνώνει τοὺς στόχους τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ κίνησή του πρὸς τὰ ἔμπροσ, πρὸς τὴν πρόοδο, παρουσιάζεται ὡς μία μορφή ζωῆς, ἱκανῆς νὰ συμπεριλάβει, νὰ ἐνσωματώσει καὶ νὰ ὑποκαταστήσει τὶς ἐπιμέρους ζωὲς ὅλων τῶν ἀνθρώπων, ἀκυρώνοντας ἔτσι τὸν προσωπικὸ τους χαμό²¹.

Ὁ παρονομαστής τῶν δύο ἀνάλογων μετὰ τὸν ἡρωϊκὸ θάνατο περιπτώσεων παρουσιάζεται κοινός: ἡ ἀθανασία, ὁ θάνατος-συνέχεια. Πόση ἀμχανία κρύβεται ὅμως στὶς διαφορετικὲς τοὺς διαστάσεις. Ὁ πρῶτος, ἀχρονικὸς, ἀνιστορικὸς, ἀπόλυτος. Ὁ δεύτερος, ἱστορικὸς, ἐξελικτικὸς, δεμένος μετὰ τὸ σύνολο τῶν ἀνθρώπων. Ὁ πρῶτος, ἔνταξη στὸ αἰώνιο μέσα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ὁλοκλήρωση, ὁ δεύτερος, συμβολὴ σὲ μία συλλογικὴ συνέχεια. Ὁ ἡρωϊκὸς θάνατος στὸ ἀναγνωστικὸ τῆς Καζαντζάκη ἔπρεπε νὰ συσχετιστεῖ καὶ μετὰ τοὺς δύο, ἀκριβῶς ἐπειδὴ οἱ καιροὶ δὲν θὰ ἔβρισκαν πειστικὴ τὴν ταύτισή του μετὰ τὸν ἕναν ἀπὸ αὐτούς. Ἐπρόκειτο γιὰ ἐποχὲς δισταγμῶν καὶ μεταβολῶν στὶς ἀντιλήψεις.

18. Καζαντζάκη, ὁ.π., σ. 118.

19. Στὸ ἴδιο, σ. 40.

20. Στὸ ἴδιο, σ. 128.

21. Μποροῦμε νὰ ἐπισημάνουμε τὴν ἀντιστοιχία αὐτῆς τῆς λογικῆς μετὰ τὸν τρόπο περιγραφῆς τοῦ ἀναγνωστικὸ μῆς ἡρωϊκῆς ἐφόδου: «... ὅσοι ἔπесαν, καλὰ ἔπесαν, οἱ ἄλλοι προχωροῦν ἀπτόητοι» — καὶ συνεχίζει, προσπαθώντας ἴσως νὰ ἀμβλύνει τὴν ὁμότητα τῆς εἰκόνας αὐτῆς: «ὅτε ἤμεθα μακρὰν τοῦ πολέμου, εἰς τὰς εἰρηνικὰς ἐργασίας μας, ἐνομιζαμεν τὸν θάνατον εἰς τὸν πόλεμον ὡς τι φοβερόν καὶ ὀδυνηρότατον, ἔπρεπε νὰ ἔλθωμεν ἐδῶ καὶ νὰ πολεμήσωμεν, ἵνα ἴδωμεν πόσον ἐδῶ ὁ θάνατος παρουσιάζεται ἀπλοῦς καὶ γλυκὺς, καὶ πόσον ὁ πόλεμος ὁμοιάζει ἀληθῶς μετὰ πανήγυριν!» (στὸ ἴδιο, σ. 147).

Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ «ΗΡΩΙΚΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ»

“Αν και οι ήρωικές περιγραφές των πολεμικών πεδίων του 1912-13 ξεπεράστηκαν γρήγορα μέσα στις αλληπάλληλες πολεμικές περιπέτειες που σημάδεψαν την χώρα, το πνεύμα τους επέζησε για πολύ καιρό ακόμα. Θά ήταν λοιπόν σκόπιμο να σταθούμε λίγο στις αντιλήψεις αυτές και να σκαλίσουμε τις ρίζες τους, όπως και τις αντίστοιχες που αφορούσαν τις γενικότερες περι θανάτου αντιλήψεις της εποχής.

“Ως τις αρχές του αιώνα μας, ο νεκρός και η διαχείρισή του ήταν κυρίως υπόθεση της οικογενείας του, του ιερέα της ένορίας του και σπανιότερα και υπόθεση του οικογενειακού γιατρού. Στά 1914, το Βασιλικό Διάταγμα το σχετικό με την λειτουργία του Παθολογικού ‘Ανατομείου του ‘Εθνικού Πανεπιστημίου αποκάλυπτε τις ρωγμές που είχαν δημιουργηθεί στη θρησκευτική και κοινωνική λογική των νεκρικών τελετουργιών. Τον νεκρό τον διεκδικούσε πλέον και η επιστήμη²². ‘Ο πολὺς κόσμος άργησε να αντιληφθεί τη σημασία των νέων αυτών πρακτικών, τις θεώρησε νεωτερισμούς παράξενους και μόνο προοδευτικά τις αποδέχτηκε ως λογικές και αυτονόητες²³. ‘Η αντίδραση στο «άνοιγμα» του νεκρού ή στο κάρφωμα του φερέτρου συνεχίζεται έξάλλου ως τις μέρες μας.

Τό νοσοκομείο δέν ήταν ακόμα ο τόπος των θανάτων, αν και οι άρρώστιες ήταν ή κύρια αιτία τους. Σε περίπτωση δυστυχήματος στον δρόμο, για παράδειγμα, ο έτοιμοθάνατος τραυματίας δέν ήταν σίγουρο ότι θα μεταφερόταν στο νοσοκομείο. Συνήθως τον μετέφεραν βιαστικά στο σπίτι του ώστε να πεθάνει ειρηνικά, καθώς πρέπει, στο οικείο του περιβάλλον²⁴. Συνοπτικά μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ο θάνατος πολὺ άπειχε ακόμα από το να γίνει μιá τεχνική διαδικασία.

Σε μιá τέτοια εποχή, παλαιότερες πρακτικές και αντιλήψεις γύρω από τον θάνατο κρατούσαν γερά στις θέσεις τους. ‘Ηταν δέ ιδιαίτερα εμφανείς στην περίπτωση του ήρωικού θανάτου.

‘Ο Φιλίπ ‘Αριές, ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τὰ συστατικά στοιχεία του παλι-

22. ‘Εφημ. Κυβερν., Α’, φ. 344/1914, «Περί κανονισμού του Παθολογικού ‘Ανατομείου του ‘Εθνικού Πανεπιστημίου». Στο διάταγμα ήταν εμφανής ή δικαιοδοσία των συγγενών πάνω στον νεκρό —κυρίαρχη ακόμα παρά τον περιορισμό της (υποχρέωση παράδοσης του πτώματος στους συγγενείς μετά από 24 ώρες, αποκατάσταση των παραμορφώσεων που προκλήθηκαν κλπ.).

23. Πβ. έφ. ‘Εμπρός, φ. 7765, 27 Μαΐου 1918, άρθρο με τίτλο, «Νεκρολατρεία». Παρουσιάζει τον αντίκτυπο όρισμένων καινοτομιών στις νεκρικές τελετουργίες, όπως το κλείσιμο του φερέτρου (άκόμα και σήμερα μόνο στην ‘Αθήνα έχει γίνει ολότελα παραδεκτή ή καινοτομία αυτή), ή παρακμή και ή άπαγόρευση των μοιρολογιών, οι νεκροτόμες. “Όλα έτοῦτα, «υπό το κράτος και την πίεση του νεωτέρου βίου», αναφέρει.

24. Πβ. ένδεικτικά έφ. Καθημερινή, 4 Φεβρουαρίου 1920, για θύμα αυτοκινητιστικού δυστυχήματος.

οὔ, «ἐξημερωμένου», θανάτου, δηλαδή μὲ τὴ στάση τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντι στὸν θάνατο πρὶν ἀπὸ τὶς ἀλλαγές στὶς ἀντιλήψεις ποὺ ἔφερε ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση. Στάση «συμβιβασμοῦ»: ἡ ὁμάδα ποὺ ἔχανε κάποιο μέλος τῆς ἔβρισκε νοοτροπικὰ καὶ τελετουργικὰ τὸν τρόπο νὰ ἐπουλῶνει τὶς πληγές τῆς καὶ ἡ ἡρεμία ἦταν τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς τελευταίας στιγμῆς. Ὁ θάνατος — θεωροῦσαν τότε — προειδοποιοῦσε, ἦταν γνωστός ἀπὸ τὰ πρὶν, ὑπῆρχε προετοιμασία γι' αὐτόν, ἦταν δὲ δημόσιος, ἀνάμεσα σὲ συγγενεῖς, συμπολεμιστὲς ἢ φίλους, ἀνάμεσα στὴν ὁμάδα μέσα στὴν ὁποία ὁ ἐτοιμοθάνατος λειτουργοῦσε καὶ ἡ ὁποία ὑφίστατο πλῆγμα ἀπὸ τὸν χαμό του²⁵. Σκηνικὸ ποὺ συμπληρωνόταν ἀπὸ τὴν ἐκφραση τῶν τελευταίων ἐπιθυμιῶν τοῦ «ἀναχωροῦντος», τὴν μοιρασιά τῆς περιουσίας, τὴν ἐκφώνηση κάθε εἴδους διαθήκης²⁶. Ἀπὸ τὴν γαλήνη τῆς μορφῆς τοῦ ἐπίσης, τῆς προετοιμασμένης γιὰ τὸν «ὕπνο»²⁷ ποὺ, ἀργότερα, στὸν 19ο αἰῶνα θὰ τὴν ἀντικαθιστοῦσε ἡ ὁμορφιά. Ὁμορφιά διάχυτη στὸ σκηνικὸ καὶ στὴν μορφὴ τοῦ νεκροῦ, καθὼς ὁ θάνατος γινόταν ἀντιληπτός ὡς ἀπελευθέρωση στὸ ἄπειρο καὶ ὡς συνέγερση χωρὶς ὅρους καὶ περιορισμούς μὲ τὰ πρόσωπα τὰ ἀγαπητά²⁸.

Οἱ ἡρωϊκοὶ θάνατοι τοῦ 1913 ἐνσωμάτωναν συχνὰ τὰ παλαιὰ αὐτὰ στοιχεῖα. Ὁ ἐθελοντὴς τῆς Γαλάτειας Καζαντζάκη, ὅπως εἶδαμε, προετοιμάστηκε γιὰ τὸν πόλεμο ὡς νὰ προετοιμαζόταν γιὰ τὸν θάνατό του, ἄσχετα ἂν ὁ τελευταῖος, γιὰ λόγους ἴσως παιδαγωγικοῦς, δὲν ἦλθε. Παρακάτω, ὁ ἡρωϊκὸς τῆς δεκανέας-πυροβολητῆς πέθανε μπροστὰ στοὺς συμπολεμιστὲς τοῦ μέσα σὲ σκηνικὸ μεγαλεῖου, ὁμορφος κι αὐτός — καὶ μάλιστα βρῆκε τὸν καιρὸ νὰ ἀφήσει τὶς τελευταῖες του παραγγελίες: «Φεύγω! Ἐκαμα τὸ καθήκον μου! Ὅταν θὰ περάσης ἀπὸ τὴν Φιλιππιάδα πῆγαινε νὰ χαιρετήσης τὸν πατέρα μου καὶ τοὺς ἀδελφούς μου!». Σκηνοθέτησε ἀκόμα τὸν ἴδιο τοῦ θάνατο ζητώντας νὰ τὸν πλησιάσουν στὸ πυροβόλο ὥστε νὰ ξεψυχήσει ἀγκαλιασμένος μὲ αὐτό²⁹.

Σὲ μιὰ ἀντίστοιχη περίπτωση, ἓνας εὐζωνας ἐθελοντὴς, θανάσιμα τραυματισμένος, ἀφιέρωσε τὶς τελευταῖες του στιγμὲς στὴν ἀνασκόπηση τῆς ὡς τότε ἐνδοξῆς του πορείας: «Εἰπέ εἰς τοὺς γονεῖς μου», εἶπε στὸν ἱερέα, «ὅτι ἔπεσα μαχόμενος τιμηθεῖς ἀπὸ πέντε παράσημα»³⁰. Στὰ τελευταῖα λόγια τῶν ἀξιωματικῶν ποὺ σκοτώθηκαν ἐπικεφαλῆς τῆς πιὸ ὀρμητικῆς ἐφόδου, ἀνακαλύπτεται συχνὰ ἓνα εἶδος «παραδοσιακῆς» διαθήκης. «Παρά κάτω ἄλλος λοχαγός, θανά-

25. Philippe Ariès, *L'Homme devant la mort*, τόμ. I, *Le temps des Gisants*, Παρίσι 1985, σ. 20 καὶ τόμ. II, *La mort ensauvagée*, Παρίσι 1985, σ. 281.

26. *Στὸ ἴδιο*, τόμ. I, σ. 24-25, 27-30.

27. *Στὸ ἴδιο*, τόμ. I, σ. 27.

28. *Στὸ ἴδιο*, τόμ. II, σ. 119 κ.ἑ. Ἡ ρομαντικὴ στάση ἀπέναντι στὸν θάνατο στὸ κεφάλαιο, «Ἡ ἐποχὴ τῶν ὥραίων θανάτων».

29. Καζαντζάκη, ὁ.π., σ. 105.

30. Ἀγγελικὴ Παναγιωτάτου, «Νεκρολογία τοῦ Ζώζου Βατιμᾶ-ἑλα», *Μικρασιατικὸ Ἡμερολόγιο*, Σάμος 1914, τόμ. Η', σ. 122. Σύγκριση μὲ Ariès, ὁ.π., τόμ. I, σ. 23 κ.ἑ.

σιμα τραυματισμένος, μοιράζει τὰ χρήματά του καὶ τὸ πιστόλι του καὶ τὰ γυαλιά του στοὺς στρατιώτας. — 'Αφῆστε με τώρα! 'Εμπρὸς ἐσεῖς! Μὴν ἀργοπορεῖτε! 'Εμπρὸς κι ὁ Θεὸς μαζί σας!»³¹.

Ὁ γνωστότερος ἀπὸ τοὺς ἥρωες τοῦ 1912, ὁ Λορέντζος Μαβίλης, ποθοῦσε τὴν «δάφνην τοῦ μάρτυρος» καὶ ὄνειρευότανε νὰ «πέση εἰς μίαν “ἡπειρωτικὴν ῥεματιὰ”»³². Ὁ πόθος τοῦ ἡρωϊκοῦ θανάτου εἶναι καὶ πρόβλεψη κατὰ κάποιον τρόπο. Εἶναι καὶ κάτι περισσότερο. Ὁλοκλήρωση τῶν ἰδανικῶν τῆς ζωῆς, ἔνωση μὲ τὴν Ἰδέα, περίπου ἐρωτική. Ἡ ἔξαρση, τὸ πάθος, ἡ ἀνάταση τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος τὴν ὥρα τοῦ ἡρωϊκοῦ θανάτου, χάραζε τὴν ὁμορφιά στὰ νεκρά πρόσωπα τῶν «τυχερῶν»³³ ἡρώων. Ἡ ὁμοιότητα μὲ τοὺς θανάτους ποὺ ὁ Ἀριῆς χρησιμοποιεῖ ὡς παραδείγματα γιὰ νὰ παρουσιάσει τὸ σκηνικὸ τῆς θανῆς στὴν «ἐποχὴ τῶν ὠραίων νεκρῶν», εἶναι ἐντυπωσιακὴ. Μόνο ποὺ στὴν ἡρωϊκὴ περίπτωση ἢ εὐτυχία μπροστά στο τέλος δὲν πηγάζει ἀπὸ τὴν ὑπόσχεση τῆς ἀπόλυτης συνεύρεσης τῆς οἰκογένειας, τῶν ἀγαπημένων προσώπων στο φωτεινὸ ἀπειρο³⁴, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν προσδοκώμενη συνάντηση μὲ τὴν Ἰδέα-Πατρίδα. Ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς ἀτομικότητος, ὀλοκλήρωση μέσα στὴν Κιβωτὸ τὴν ἀφθαρτὴ τοῦ Ἔθνους: ἀθάνατη αὐτὴ, ἱκανὴ νὰ κάνει ἀθάνατο καὶ τὸ φθαρτὸ τὸ σῶμα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ σημαία-σύμβολο καὶ περίβλημα τῆς Κιβωτοῦ αὐτῆς σκεπάζει τὰ φέρετρα, τὶς σοροὺς τῶν ἡρώων. Βεβαιώνει τὴν εἰσοδο στὴν αἰωνιότητα. Ἡ ρομαντικὴ ἐποχὴ τῶν ὠραίων θανάτων ἐπέζησε μέσα στοὺς ἡρωικοὺς θανάτους τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Οἱ προσωπικοὶ καὶ οἰκογενειακοὶ δεσμοὶ ὑποκαταστάθηκαν ὅμως ἐδῶ ἀπὸ τοὺς δημόσιους, τοὺς πατριωτικοὺς δεσμοὺς τῶν ἐθνικῶν κοινωνικῶν ἐνοτήτων. Οἱ ἀντιθέσεις ποὺ γεννήθηκαν ἀπ' αὐτὸ δὲν ἦταν ἀπὸ τὶς πιὸ ἀπλές.

Στὰ 1913, μιὰ μάνα θρηνεῖ τὸν θάνατο τοῦ μοναχογιοῦ της στὸ «ἀχόρταγο Μπιζάνι»: «Ὅλος ὁ κόσμος καὶ ὁ ἥλιος μαζί καὶ τὸ φεγγάρι καὶ τ' ἀστέρια εἶχανε γκρεμιστεῖ σὲ θρύψαλα, δὲν ἦτανε πιά, τίποτα δὲν ἦτανε πιά γι' αὐτήν»³⁵. Τὸ «γεροντικὸ κεφάλι» δύσκολα μπορούσε νὰ ὑπερβεῖ τὸν πόνο τοῦ οἰκογενειακοῦ χωρισμοῦ. Ἡ «ἀνάγκη» τῶν καιρῶν ἀπαντοῦσε στὸν πόνο της μὲ τὴν δική της λογικὴ: «ἐκεῖνο ποὺ μᾶς φουσκώνει τὴν καρδιά στὸν θάνατο, ὕστερ' ἀπ' τὸν σπαραγμὸ τοῦ χωρισμοῦ, εἶναι ὁ ἄδικος χαμός, ὁ χαμός ποὺ δὲν ἔχει κανένα

31. Ν. Καρβούνης, ὁ.π., σ. 19.

32. Α.Μ. Ἀνδρεάδης, «Λορέντιος Μαβίλης», *Παναθήναια*, Δεκέμβριος 1912, σ. 73, 76. Ἐπίσης, Κ. Μιχαηλίδης, «Λ. Μαβίλης», *Παναθήναια*, τόμ. ΚΕ', 1912-13, σ. 55.

33. Συχνὰ οἱ ἡρωικοὶ νεκροὶ παρουσιάζονται καὶ μακαρίζονται ὡς «τυχεροί», σὲ ἀντίθεση μὲ ἐκείνους ποὺ πεθαίνουν ἀπὸ ἀρρώστειες ἢ ἀτυχήματα. Πβ. Ἑλένη Σβορώνου, «Εἰς τὸν ἄδικον θάνατον τοῦ στρατιώτου», *Μικρασιατικὸ Ἡμερολόγιο*, τόμ. Γ', 1916, σ. 312.

34. Αἰγίς, ὁ.π., τόμ. II, σ. 130: περίπτωση ἀλληλογραφίας τῶν La Ferronnays, ἐπιθυμία θανάτου γιὰ συνεύρεση μὲ ἀγαπημένο σύζυγο· σ. 131: εὐτυχία στὸν θάνατο: συνεύρεση μὲ ἀγαπημένα πρόσωπα, σκέψεις τοῦ 1837.

35. Παῦλος Νιρβάνας, «Πλήθος Ναοί», *Παναθήναια*, τόμ. ΚΕ', 1912-13, σ. 130.

λόγο». 'Εδῶ ὅμως, μπροστὰ στὸ Μπιζάνι, ὁ θάνατος εἶχε σημαντικὸ λόγο. Κι ἔτσι ὁ χωρισμὸς μποροῦσε νὰ ξεπεραστεῖ καὶ ὁ θάνατος νὰ δικαιωθεῖ στὴν «καρδιά τῶν χαροκαμένων». «Ὁ θάνατος [...] σὰν μᾶς παρουσιάζεται μὲ ἕναν σκοπὸ, χαραγμένον στὸ μέτωπό του, κι αὐτὸς μᾶς κάνει νὰ σκύβουμε βουβοὶ μπροστά του καὶ νὰ τὸν προσκυνοῦμε». 'Ετσι, οἱ «φτωχὲς μανοῦλες», τελικά, εἶναι εὐτυχισμένες. «Στά στενά τους στήθια θρονιάζεται τὸ χρυσελεφάντινο ἄγαλμα τῆς 'Ιδέας, ποὺ δὲν θὰ χωροῦσε ποτὲ στὰ συμπαθητικὰ αὐτὰ ἐρημοκλήσια, χωρὶς τὸ μεγάλο γκρέμισμα, ποὺ ἔφερ' ὁ ἄγριος σεισμός. Μιὰ θεότητα εἶναι κλεισμένη μέσα τους καὶ τὸ νοιώθουν»³⁶.

Ὁ θάνατος ἐδῶ δὲν σήμαινε τίποτε γιὰ τὴν οἰκογένεια. 'Αντίθετα τὴν διέλυε μὲ τὸν πιὸ τραγικὸ τρόπο. Εἶχε ὅμως τὴν δύναμη ν' ἀντικαθιστᾷ τὰ μεμονωμένα ἐρημοκλήσια τῆς μὲ πλῆθος Ναοὺς τῆς 'Ιδέας, τῆς 'Εθνικῆς Θεότητος. Κι ἐπειδὴ ὁ χαμὸς σήμαινε τὴν ἔνωση τοῦ νεκροῦ μὲ τὴν τελευταία, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ σκορπίσει γύρω του τὴν εὐτυχία. Οἱ εἰκόνες τῶν «ωραίων θανάτων» τοῦ ρομαντισμοῦ εἶχαν προσαρμόσει ἐδῶ τὶς λειτουργίες τους στὶς ἀνάγκες τῆς ἐθνικῆς οἰκογένειας καὶ στὸν ἔρωτα γιὰ τὶς δικές τῆς ιδέες.

Ὁ ἥρωικὸς θάνατος στά 1913 περιέκλειε ἄφθονα στοιχεῖα ἀπὸ προγενέστερες ἀντιλήψεις γιὰ τὸν θάνατο. 'Αντιλήψεις ποὺ τὸν «ἐξημέρωναν», ποὺ ἄνοιγαν τὸν δρόμο πρὸς τὴν συνέχιση τῆς ζωῆς σὲ ἄλλους κόσμους, συχνὰ πιὸ λαμπροὺς καὶ εὐτυχισμένους ἀπὸ τὸν ὑπαρκτὸ ἀνθρώπινο. Ἡ πατρίδα, ἡ ἰδανικὴ Πατρίδα, διέθετε ἔτσι ἕνα εἶδος πνευματικοῦ ἀντίστοιχου, ἔτοιμοι νὰ ὑποδεχτεῖ τοὺς νεκροὺς πιστοὺς τῆς — ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἐγκόσμια ἐκκλησία τῶν χριστιανῶν ἔβρισκε τὴ συμπλήρωση καὶ τὸ νόημά της στὴν ἐπουράνια ἀντιστοιχία καὶ συνέχειά της. Στὴν οὐσία λοιπόν ὁ δοξασμένος θάνατος ἦταν ἄκυρος, ὅπως ὁ ἀνάλογος τῶν ἀγίων³⁷. Δὲν σταματοῦσε τὴν ζωὴ. Ὁ φόβος πρὸς αὐτὸν πρόδιδε ἐλαττωματικὴ πίστη. 'Επειδὴ ὅλα αὐτὰ συνέβαιναν στὴ διάσταση μιᾶς «πολιτικῆς θρησκείας».

ΤΑ ΙΕΡΑ ΤΩΝ ΗΡΩΙΚΩΝ ΝΕΚΡΩΝ: ΑΠΟ ΤΟ ΑΤΟΜΙΚΟ ΣΤΟ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ — ΑΠΟ ΤΟ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟ

Μὲ τὸ τέλος τοῦ πολέμου καὶ τὴν ἀποστράτευση τῶν πολεμιστῶν, διακόπηκε ὁ προπαγανδιστικὸς τρόπος ἐνημέρωσης τῆς κοινωνίας γιὰ τὰ συμβαίνοντα. Ἡ μυθοπλασία λαβῶθηκε κυκλωμένη ἀπὸ αὐθεντικότερες εἰδήσεις. Ὁ πραγματικὸς

36. Στὸ ἴδιο.

37. Ν. Καρβούνης, ὁ.π., σ. 260-263: «Δὲν σᾶς ἐκλάψαμεν, οὔτε καὶ θὰ σᾶς κλάψουμε (...) ὁ ἀρχάγγελος τοῦ Πολέμου μὲ τὸ φλογισμένο καὶ αὐστηρὸ πρόσωπο σοῦ ἔδωκε στὸ μέτωπο τὰ τρία αἵματηρά φιλήματα, ποὺ σ' ἔκαμαν ἀθάνατο [...] ἕνας δοξασμένος λαὸς [...] σᾶς στέλλει τὴν εὐγνωμοσύνην του καὶ τὸν χαιρετισμόν του. Καὶ φθάνει ὁ χαιρετισμὸς του σὰν αὐρα ζεφύρου στὰ 'Ηλύσια τῆς 'Αθανασίας Σας, καὶ ἀπαλοτρέμεν τὰ χρυσὰ ρόδα τὰ ἀμάραντα τῆς ἀγιωσύνης τῆς θυσίας Σας στὸ πέρασμά του...».

πόλεμος δὲν ἔμοιαζε μὲ τὸν πόλεμο τῶν ἡρώων. Στὸν πρῶτο ὁ θάνατος σπάνια ἦταν ἥρωικός: «Ὁ στρατιώτης ποὺ σκοτώθηκε ἔσπριβε τσιγάρο. Τὴν ὥρα ποὺ σήκωνε τὸ κεφάλι του ἀπὸ τὸ πρόσωπο γιὰ νὰ τὸ ἀνάψει, μιὰ ὀβίδα ἢ πέτρα τοῦ πῆρε τὸ κεφάλι. Τόσο γρήγορα ἔγινε, ποὺ ὁ σύντροφος ποὺ καθότανε δίπλα του δὲν τὸ πῆρε εἶδηση παρὰ ἀργότερα...»³⁸. Ὁ αἰφνίδιος, ὁ ἀπροεידωποίητος θάνατος ἦταν ἐκεῖνος τῶν καταραμένων³⁹. Γιὰ τοῦτο καὶ ἐπιστρατεύεται κάθε φορά ποὺ χρειάζεται νὰ τονιστεῖ ἡ φρίκη. Ἀκόμα, ἄλλη ἐνδειξη, ἦταν ὁ μοναχικός, ὁ μὴ δημόσιος θάνατος. Ὁ στρατιώτης τῆς ἐδῶ περικοπῆς πέθανε μόνος, χωρὶς ὁ διπλάνος νὰ τὸ ἀντιληφθεῖ. Πέθανε ἄθλια... Ὅσοι ἀντίκρυσαν τὰ τρομερὰ πεδία τῶν μαχῶν μὲ τοὺς κακοσκαμμένους στὴν πέτρα τάφους ἀπ' ὅπου ἐξεΐχαν τὰ μέλη τῶν νεκρῶν καὶ ἀναδιδόταν μιὰ ἀποπνικτικὴ δυσωδία⁴⁰, ἦταν ὅπως δὴποτε διστακτικοὶ στὴν υἱοθέτηση τοῦ μεγαλείου τοῦ ἥρωικού θανάτου.

Τὸ τέλος τῶν Βαλκανικῶν πολέμων ἦταν ἐξάλλου ὑπερβολικὰ αἱματηρὸ καὶ ἀβέβαιο⁴¹. Μερικὲς ἀπὸ τίς καλύτερες μονάδες τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, τὰ εὐζωνικά τάγματα καὶ συντάγματα, ἔλιωσαν κυριολεκτικὰ στὶς ἀγριότατες μάχες στὰ βουνὰ τῆς Βουλγαρίας⁴². Ἡ χολέρα, ὁ κλονισμὸς τοῦ σώματος τῶν ἀξιωματικῶν⁴³, βάρυναν ἀκόμα περισσότερο στὶς περὶ πολέμου καὶ ἐνδόξου θανάτου ἀντιλήψεις. Ἦταν σαφές, εἶχε ἔρθει ἡ ὥρα τῆς ὑποκατάστασης τῆς πραγματικότητος ἀπὸ τὴν τελετουργία. Γιὰ νὰ συντηρηθεῖ ἡ πίστη στὸν ὠραῖο ἥρωικό θάνατο καὶ τίς ιδιότητές του, ἔπρεπε νὰ περιβληθεῖ ἀπὸ ἓνα λατρευτικὸ τελετουργικό. Τὸ τελευταῖο εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ ἱερά, ἀπὸ σύμβολα. Ἡ θέσπιση στὰ 1898 εἰδικῶν διαδικασιῶν γιὰ τὴν συγκρότηση ἐπιτροπῶν μὲ σκοπὸ τὴ διεξαγωγὴ ἐράνων, μᾶς δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἔκρηξη στὴ διάδοση τῶν μνημείων αὐτῶν μετὰ τὸ 1913:

38. Δημήτριος Καμπάνης, *Ἀναμνήσεις τοῦ πολέμου καὶ τῆς εἰρήνης*, Ἀθήνα «Γνώση» 1983, σ. 89.

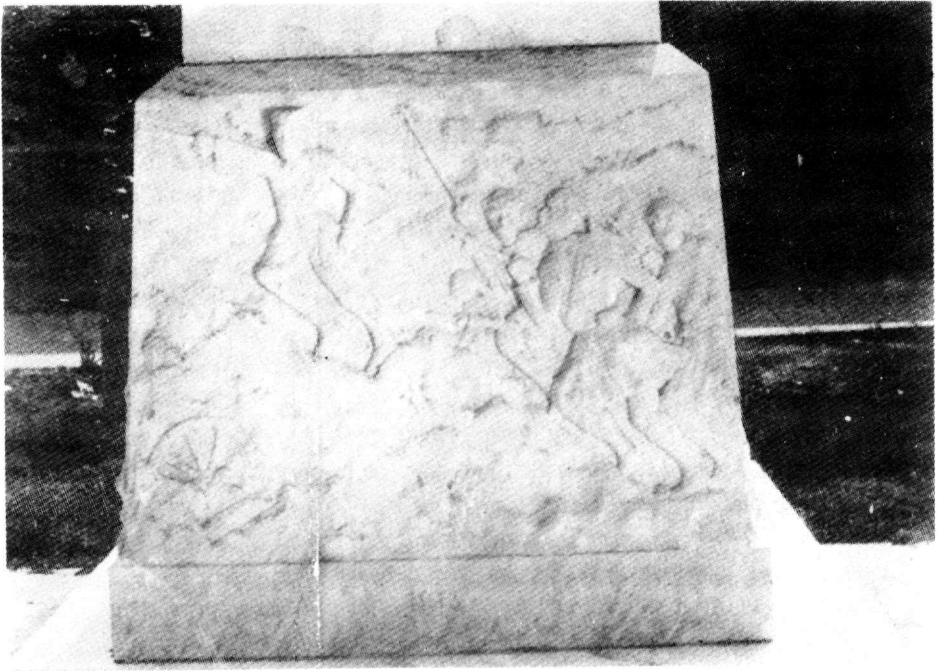
39. Ariès, *ὁ.π.*, τόμ. I, σ. 18 κ.ε.

40. Σχετικὲς εἰκόνες ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Ἰωαννίνων στὸ Guy Chantepleure, *La Ville assiégée, Jannina, Octobre 1912 - Mars 1913*, Παρίσι 1913, σ. 78, 134, 162-163, 251.

41. Οἱ ἀπώλειες τοῦ σχετικὰ σύντομου (19 Ἰουνίου ὥς 18 Ἰουλίου) ἑλληνο-βουλγαρικοῦ πολέμου ἀνῆλθαν σὲ 600 ἀξιωματικούς καὶ σὲ 21.500 ὀπλίτες, δηλαδὴ στὸ 20% τῶν μαχίμων τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Στὶς 17 μόνο Ἰουλίου, παραμονὴ τῆς ἀνακωχῆς, ἡ VIIη Μεραρχία ἔχασε μπροστὰ στὸ Πρεντέλ Χάνι 28 ἀξιωματικούς καὶ 1300 ὀπλίτες ἀπὸ τὴ συνολικὴ τῆς δύναμη τῶν 10.000. Πβ. Π. Παναγάκος, *ὁ.π.*

42. Τὸ 1ο Σύνταγμα Εὐζώνων, γιὰ παράδειγμα, ἔχασε μπροστὰ στὸ ὕψωμα 1378, 1600 μαχητές του. Πβ. Διονύσιος Κόκκινος, *Ἡ δρᾶσις τῶν Εὐζώνων κατὰ τὸν ἑλληνο-βουλγαρικόν πόλεμον*, Ἀθήνα «Φέξης» 1914, σ. 67-79, καὶ Νάσος Ζερβόπουλος, *Ἡ κατάληψις τοῦ Πεχτσόβου*, Ἀθήνα «Φέξης» 1914.

43. Γ. Μαργαρίτης, *ὁ.π.*, σ. 61.

Ἀπόψεις τοῦ Ἡρώου Παιανίας

ΑΔΕΙΕΣ ΣΥΣΤΑΣΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΕΡΑΝΩΝ

Έτος	Σκοπὸς Ἐράνου				
	Ναοὶ Μοναστήρια	Ἱδρύματα	Περίθαψη πασχόντων	Πατριωτικά μνημεῖα	Μνημεῖα πεσόντων
1899	25	9	7	1(α)	1(β)
1900	24	8	3	1(γ)	1(δ)
1903	25	4	—	2(ε)	—
1905	23	2	5	1(ζ)	1(ζ)
1906	31	—	4	1(η)	—
1907	13	2	4	1(θ)	1(ι)
1909	24	—	2	3(ια)	—
1910	24	2	3	—	—
1911	16	6	1	4(ιβ)	—
1912	12	13	11	2(ιγ)	—
1913	4	3	3	3(ιδ)	20(ιε)
1914	22	7	14	1(ις)	36
1915	15	16	37(ιζ)	2(ιη)	13

Πηγή: *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, τχ. Α'.

(α) Ἀναθηματικὴ στήλη τῆς Α' Ἐθνοσυνελεύσεως, Ἐπίδauρος. (β) Προτομὴ τοῦ Ἀγγλοφιλῆ ληνα Ὀγλ., φονευθέντος στὰ 1878. (γ) Ἀνδριάντας Θ. Κολοκοτρώνη, Ναύπλιο. (δ) Μνημεῖο πεσόντων στὴ μάχη τοῦ Δομοκοῦ, Δομοκός. (ε) Ἐξωραϊσμός, Κήπου Ἡρώων, Μεσολόγγι, καὶ ἀνδριάντας Ρήγα Βελεστινλή. (ς) Προτομὴ Θ. Δεληγιάννη. (ζ) Μνημεῖο πεσόντων 1897. (η) Προτομὴ «ἐθνικοῦ» ποιητῆ Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη. (θ) Προτομὴ Ἐπισκόπου Χαλκίδας. (ι) Μνημεῖο πεσόντων Κερκυραίων στὰ 1897, Κέρκυρα. (ια) Μνημεῖο Ρήγα Φερραίου καὶ «τῶν ἀγωνισαμένων ἐν τῇ ἐν Βαλτετσίῳ μάχῃ». (ιβ) Μνημεῖα Λάμπρου Κατσώνη, Λεβαδειά, Ἀθανασίου Διάκου, Δωρίδα, Ἀλεξ. Κουμουندούρου, Λάρισα, Θεόδφ. Καίρη, Ἄνδρος. (ιγ) Προτομὴ Μάρκου Μπότσαρη, Ἀνδρέα Συγγροῦ. (ιδ) Μνημεῖο Ἀρχιστρατήγου Κωνσταντίνου, Ἀθήνα, Ναυάρχου Κουντουριώτη, Ὑδρα, προτομὴ Παπαφλέσσα, Καλαμάτα. (ιε) Κυρίως ἀναθηματικὴ στήλη. (ις) Ἀγαλμα βασιλέως Κωνσταντίνου, Σπάρτη. (ιζ) Οἱ 32 ἀφοροῦν ἐράνους ὑπὲρ τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἐπιστράτων. (ιη) Ἀνδριάντες Γεωργίου Α', Αἰμιλιανοῦ.

Πρὶν ἀπὸ τοὺς πολέμους τοῦ 1913 συναντοῦσε κανεὶς ἐλάχιστα μνημεῖα πεσόντων. Ὁ Τύμβος ποὺ μὲ πρωτοβουλία τοῦ Καποδίστρια καὶ τελικὴ ὑλοποίηση στὰ 1838, σκέπαζε τὰ ὅστα τῶν ἡρώων τῆς Ἐξόδου στὸν Κῆπο τῶν Ἡρώων στὸ Μεσολόγγι, τὸ κενοτάφιο τῶν Ἱερολοχιτῶν στὴν Ἀθήνα ἦταν τέτοιου εἶδους μνημεῖα⁴⁴. Συνδεόντουσαν μὲ τὴν κλασικὴ, τὴν ἀρχαία παράδοση, μὲ τοὺς τύμβους τῶν ἡρώων τῆς Ἰλιάδας, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Ὀθωνας τὸ ζήτησε γιὰ τὸ Μεσολόγγι. Ἐπρόκειτο γιὰ σημεῖα σύνδεσης μὲ κάποια ἐθνотρόφο παράδοση — δὲν ἦταν ἀκόμα θεσμοὶ ποὺ τὸ νέο κράτος παγίωνε. Μετὰ τὸ 1897, τὰ λίγα μνημεῖα

44. Γιὰ τὸ Μεσολόγγι πβ. Χρήστος Εὐαγγελᾶτος, *Ἱστορία τοῦ Μεσολογγίου*, Ἀθήνα 1956, σ. 417-418. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ κύριος ὄγκος τῶν ἔργων στὸν Κῆπο τῶν Ἡρώων εἶναι προῖον τῆς δεκαετίας 1910-1920 καὶ τῶν σχετικῶν πρωτοβουλιῶν τοῦ Δάσιου καὶ τοῦ Βενιζέλου.

τῶν πεσόντων κτίστηκαν στὰ ἴδια τὰ πεδία τῶν μαχῶν — στὴν Ταραύσα, στὸν Δομοκό, στὰ Φάρσαλα — ἐκτὸς ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις. Ἦταν περισσότερο τρόπαια, σύμβολα ἀνδρείας, παρὰ ταφικά μνημεῖα. Τὸ 1913 ἔφερε μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ σὲ ὅλα αὐτά. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, τὰ μνημεῖα, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἔγιναν πολυάριθμα, ἤτ' ἂν ὑπόθεση τοῦ τόπου καταγωγῆς τῶν πεσόντων, ἀφοροῦσαν καὶ μνημόνευαν τοὺς πεσόντες δημότες. Ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ κοινοτικὴ ὑπόθεση.

Οἱ ἐπιτροπὲς ποὺ φρόντιζαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν «ἀναθηματικῶν» αὐτῶν μνημείων ἦταν προϊόντα τῆς τοπικῆς κοινωνίας ἢ ἔστω, τῶν ξενιτεμένων της, ἀκόμα καὶ ὅταν ἡ κεντρικὴ ἐξουσία ἔριχνε πρώτη τὴν ιδέα. Στὰ 90% τῶν περιπτώσεων, μέλη τῶν ἐπιτροπῶν αὐτῶν ἦσαν οἱ δημοτικοὶ ἄρχοντες, οἱ ἐπικεφαλῆς τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας, ὁ γυμνασιάρχης ἢ ὁ δάσκαλος, οἱ πρόεδροι τῶν ἐπαγγελματικῶν ἐνώσεων (Δικηγορικὸς Σύλλογος, Ἱατρικὸς Σύλλογος, Ἐμπορικὸς Σύλλογος κλπ.) ἐνῶ, μερικές φορές, τὴ σύνθεση συμπλήρωνε ὁ ἀστυνόμες καὶ οἱ ἐπιφανεῖς ἐπιχειρηματίες, κτηματίες ἢ караβοκύρηδες τῆς περιοχῆς⁴⁵. Οἱ ἀξιωματικοὶ ἦσαν παντελῶς ἀπόντες, ἐνῶ συναντιοῦνται τοπικοὶ βουλευτὲς καὶ δημόσιοι ὑπάλληλοι, δικαστικοί, ἔμποροι... Συνήθως οἱ πρωτοβουλίες πῆγαν ἀπὸ ἓνα γενικὸ κλίμα διεκδίκησης παρόμοιων κατασκευῶν καὶ ἡ ἀρχὴ γινόταν σὲ κάποια πανηγυρικὴ συνεδρίαση τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν ἢ κάποιας σεβαστῆς τοπικῆς ὀργανωμένης ἐνότητος.

Ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα σὲ πόλεις, χωριὰ καὶ ἐνορίες ὄξυνε τὸ σχετικὸ μὲ τὴν κατασκευὴ μνημείων πάθος. Ὅταν τὰ μνημεῖα αὐτὰ δὲν εἶχαν καθαρὰ τοπικὸ χαρακτήρα — «ὕπὲρ τῶν πεσόντων συνδημοτῶν» — τότε ἀφοροῦσαν μέλη ἐπαγγελματικῶν ἐνώσεων μὲ κλειστὸ σχετικὰ χαρακτήρα⁴⁶. Τὸ ἐπίσημο κράτος, ὁ Βενιζέλος ἰδιαίτερα, ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε γιὰ νὰ ἐνισχύσει καὶ νὰ ἐξαπλώσει τὴν τάση αὐτή: «Ἐκτὸς τῶν ἀναμνηστικῶν μνημείων ἢ ἀναθηματικῶν πλακῶν», ἔγραφε ἡ Ἑστία στίς 20 Ἀπριλίου 1914, «αἱ ὁποῖαι, μερίμνη τῶν πόλεων καὶ τῶν δήμων θὰ στηθοῦν εἰς τὰ μεγαλύτερα ἑλληνικὰ κέντρα εἰς μνήμην τῶν ἐν πολέμῳ

45. Ἐνδεικτικά, Χαλκίδα (Ἑφημ. Κυβερν., Α', φ. 6/1914): Ἐπίσκοπος Χαλκίδος καὶ Καρυστίας, πρόεδρος δημοτικοῦ συμβουλίου, δημοτικοὶ σύμβουλοι, γυμνασιάρχης, βουλευτὴς, πρόεδροι Δικηγορικοῦ Συλλόγου, Ἐμπορικοῦ Συλλόγου, Ἱατρικοῦ Συνδέσμου, Ἰσραηλιτικῆς Κοινότητος. Κρανίδι (Ἑφημ. Κυβερν., Α', φ. 28/1914): Δήμαρχος, πρόεδρος δημοτικοῦ συμβουλίου, ἀστυνόμες, ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος. Ἀλμυρὸς (Ἑφημ. Κυβερν., Α', φ. 28/1914): Δήμαρχος, δημόσιος ταμίας, εἰρηνοδίκης, ἀστυνόμες, διευθυντὴς ὑποκαταστήματος Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, πρόεδρος Γεωργικοῦ Συνδέσμου, κτηματίας, δικηγόρος, Ναύπλιο (Ἑφημ. Κυβερν., Α', φ. 212/1914): Σύνδεσμος Ναυπλιέων Ἀθήνας-Πειραιᾶ, βουλευτὴς, γιατρός, βιομήχανος, δικηγόρος, Δήμαρχος, ἐπίσκοπος Ἀργολίδος, πρόεδρος δημοτικοῦ συμβουλίου, πρόεδροι Δικηγορικοῦ Συλλόγου, Ἐμπορικοῦ Συλλόγου.

46. Μὲ ἀποφάσεις ἀρκετῶν ἐπαγγελματικῶν ἐνώσεων, στήθηκαν μικρὰ ἀναθηματικά μνημεῖα (στήλες ἢ πλάκες) γιὰ τοὺς πεσόντες συναδέλφους, στὰ γραφεῖα τους ἢ στοὺς τόπους ἐργασίας (π.χ. σιδηροδρομικοὺς σταθμούς). Γύρω ἀπὸ αὐτὰ καθιερώθηκαν τελετὲς ἐθνικῆς καὶ μνημόσυνα ὑπὲρ τῶν πεσόντων. Ἐνδεικτικά, ἐφ. Ἐμπρός, φ. 7752, 14 Μαΐου 1918, γιὰ Σύνδεσμο Ἐμποροῦπαλλήλων Πειραιῶς.

πесόντων, ειδική απόφασις ἐλήφθη ὑπὸ τοῦ κ. Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ μικρότερα κέντρα (κωμοπόλεις, χωρία, συνοικισμούς). Οὕτω θὰ ἐντειχισθοῦν εἰς τὰς ἐκκλησίας τοῦ τόπου τῆς καταγωγῆς ἀναμνηστικαὶ πλάκες μὲ τὰ ὀνόματα τῶν πεσόντων [...] τῆς δαπάνης καταβαλλομένης ἐκ τῶν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ κ. Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως τεθέντων χρημάτων. [...] Αἱ ἀναμνηστικαὶ αὗται πλάκες, ἐκ λευκοῦ πεντελήσιου μαρμάρου, θὰ εἶναι ὕψους 70 ἐκατοστῶν καὶ πλάτους 60 ἐκ. [...], μὲ τὰ ἐθνικὰ ἐμβλήματα ἐκ χαλκοῦ, προερχομένου ἐκ λαφύρων [...]. Τὰ ὀνόματα δὲ θὰ χαραχθῶσι, τοῦ χαραγματος πληρουμένου διὰ μολύβδου».

Σκέψεις γιὰ τὴν δημιουργία ἀπρόσωπων μνημείων, τύπου «Ἀγνωστου Στρατιώτη», δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμα. Τὰ μεγαλειώδη ὁράματα τοῦ νομάρχου καὶ δημοσιογράφου Δάσιου, πρόβλεψαν κεντρικὸ μνημεῖο ὅπου, ὅμως, ἀντὶ γιὰ τὸν ἄγνωστο νεκρὸ πολεμιστὴ, θὰ πρόβαλλαν τὰ σύμβολα τοῦ Ἑθνους. Ὁραματιζόταν ὑπερμεγέθη Ναὸ καὶ μνημεῖο ταυτόχρονα τῆς Ὑπερμάχου Στρατηγοῦ, τῶν ὑπὲρ πατρίδος πεσόντων καὶ τοῦ «πρώτου ἀνάμεσα στοὺς ἥρωες», τοῦ Βασιλέως. Ἀκόμα Μανσωλεῖο, ὁρατὸ ἀπὸ κάθε γωνιά τοῦ λεκανοπεδίου (στὸν Λυκαβηττὸ ἢ τὰ Τουρκοβούνια), μὲ ἀποτυπωμένα στοὺς τοίχους του τὰ ὀνόματα τῶν Ἡρώων τοῦ Ἑθνους μαζί μὲ τὶς ἀφηγήσεις τῶν θαυμαστῶν τους πράξεων, ἀρχῆς ὅπωςδὴποτε γενομένης ἀπὸ τὸν ἐπικεφαλῆς τῶν ἡρωικῶν προτύπων, τὸν Βασιλέα⁴⁷. Ὁ τελευταῖος, πέτυχε νὰ τιμηθεῖ, ἔστω καὶ μόνος του, καὶ σὲ πῶς ταπεινὸ βάθος⁴⁸.

Τὸ κύμα ἀνέγερσης μνημείων τῶν πεσόντων κόπασε, ἐξαιτίας τῶν γεγονότων τοῦ 1915. Θὰ ἐπανεμφανιζόταν ἀργότερα, ἂν καὶ μὲ ἀλλοιωμένη ἀπὸ τὶς νέες ἐμπειρίες μορφή.

Η «ΗΡΩΙΚΟΣ ΘΑΝΑΤΟΣ» ΣΕ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ: ΤΑ ΧΑΡΑΚΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Οἱ λαμπρὲς προοπτικὲς — ἂν μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ τὶς ὀνομάσουμε ἔτσι — ποὺ ἀνοίχθηκαν γιὰ τὴν λατρεία τῶν ἡρωικῶς πεσόντων μετὰ τὸ 1913, κλονίστηκαν ὅταν νέες, περίπλοκες αὐτὴ τὴ φορά, πολεμικὲς περιπέτειες, παρέσυραν στὴ δίνη τους τὴ χώρα. Ὁ νέος πόλεμος τῶν Ἑλλήνων δὲν ἦταν παρὰ ἓνα μικρὸ μέρος μιᾶς φοβερῆς ἀνθρωποσφαγῆς, τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Κι ἔπειτα, ὅλοι οἱ Ἕλληνες δὲν ἦταν σύμφωνοι γι' αὐτόν. Πολλοί, οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Κωνσταντίνου, καταγόμενοι κυρίως ἀπὸ τὴν παλαιὰ Ἑλλάδα, τὸν ἔβλεπαν ὡς ἓναν αἱματηρὸ καταναγκασμό. Ἄλλοι, ἐκεῖνοι τοῦ Βενιζέλου καὶ τῆς Ἑθνικῆς Ἀμυνας, τὸν ἔβλεπαν ὡς μία σωτήρια γιὰ τὴ χώρα Ἐπανάσταση. Ὅλα αὐτὰ ἐπηρέαζαν

47. ἐφ. Ἀκρόπολις, 17 Ἰουνίου 1913.

48. Ἐφημ. Κυβερν., Α', φ. 63/1913: Ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ἀνέγερση ἐφίππου ἀνδριάντα «εἰς τὸν ἀρχιστράτηγον»: μετεῖχαν, ἀνάμεσα σὲ ἄλλους, ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν, ὁ πρύτανης τοῦ Ἑθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου, ὁ Δήμαρχος Ἀθηναίων, ὁ ὑποδιοικητὴς τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

φυσικά τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετώπιζαν οἱ πολλοὶ τὸν θάνατο στὸν πόλεμο αὐτό.

Ὁ Στράτης Μυριβήλης ξεκίνησε τὴν καταγραφή τῆς δικῆς του μαρτυρίας ἀπὸ τὴ Λέσβο, μιὰ περιοχή πού ἀνῆκε στὸν χῶρο τῆς Ἐπανάστασης. Οἱ νέοι τοῦ νησιοῦ καὶ οἱ Μικρασιάτες πρόσφυγες πού βρέθηκαν ἐκεῖ κατατάχθηκαν ἐθελοντικά στὸ στρατὸ τῆς Ἐθνικῆς Ἀμυνας μέσα σὲ ἀτμόσφαιρα πανηγυριοῦ⁴⁹. Πανηγύρι δικαιολογημένο ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ νησί μόνο ἐπιφανειακά εἶχε γνωρίσει τὸν πόλεμο τοῦ 1912-1913, ἐνῶ βρισκόταν ἀπέναντι στίς πολλὰ ὑποσχόμενες τουρκικὲς ἀκτές. Ἀντίθετα, ἄλλου, στὴν Χαλκιδική γιὰ παράδειγμα⁵⁰, οἱ «ἐθελοντές» δὲν στρατεύθηκαν ἐθελοντικά. Ὁ στρατὸς τῆς Ἐθνικῆς Ἀμυνας δὲν ἦταν ἀκριβῶς αὐτὸ πού θὰ ὀνομάζαμε στρατὸς ἐθελοντῶν. Ἦταν ὁμως καὶ ἀπὸ αὐτὸ κατὰ ἓνα μέρος.

Ἡ πραγματικότητα ἔκανε καὶ τοὺς πραγματικοὺς ἐθελοντὲς νὰ μετανοήσουν ἄρκετὰ γρήγορα. Τὸ μακεδονικὸ μέτωπο δὲν εἶχε καμία σχέση μὲ ὅσα συνέβησαν στὰ 1912-1913. Ὁ πόλεμος ἦταν πλέον ὑπόθεση ἑνὸς πολὺπλοκου μηχανισμοῦ πού ἐπέβαλε τυφλὴ ὑποταγὴ στοὺς κανόνες του. Οἱ ὥραιες ἰδέες τῶν ἐθελοντῶν περίσσευαν ἐδῶ. Τὸ πρόβλημα καὶ ἡ πρόθεση ἦταν νὰ ἀποκτήσουν οἱ ἀντιδράσεις ἀτόμων καὶ συνόλων μιὰ συνάφεια, μιὰ ἀκρίβεια μηχανική. Οἱ μηχανεὲς καὶ οἱ μηχανισμοὶ ἦταν οἱ νέοι θεοὶ τοῦ πολέμου.

Ἐκπληκτοὶ οἱ νεοεισελθόντες στὴν παγκόσμια σύρραξη Ἕλληνες ἀνακάλυψαν τὴν «ὀργάνωση τῶν Εὐρωπαίων». Ἡ ἐπιμελητεία πού τοὺς ἐφοδίαζε ἀδιάκοπα μὲ ἀπίθανες ποσότητες ὀπλων, ὑλικῶν, ρούχων καὶ τροφίμων, ἡ βιομηχανοποιημένη τροφή — ἡ κονσέρβα πού τὸσες κωμικοτραγικὲς ἱστορίες προκάλεσε ἡ ἀπανταχοῦ παρουσία της —, ἡ μάσκα τῶν ἀερίων, οἱ χειροβομβίδες, τὰ ὀλοπολυβόλα, τὰ σκαπτικά ἐργαλεῖα — χρήσιμα ὅσο περίπου καὶ τὸ ὄπλο —, τὰ ψαλίδια τῶν συρματοπλεγμάτων, ἦταν πηγὲς ἀδιάκοπων ἐκπλήξεων. Κι ἔπειτα τὸ εἶδος τοῦ πολέμου, τὸ χαράκωμα, τὸ ἀδιάκοπο σκάψιμο, τὸ θάψιμο ζωντανῶν καὶ πεθαμένων...

Ὁ πόλεμος ἦταν λοιπὸν ὑπόθεση τεχνικῆς καὶ συνόλων. Ἡ ἀτομικὴ λεβεντιά ἀχρηστευόταν μέσα σὲ μιὰ κατάσταση ὅπου ὅλοι δὲν μπορούσαν παρὰ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο γενναῖοι. Ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τοὺς λίγους πού ἔσπαγαν, πού τρελαινόntonτουσαν ἢ αὐτοκτονοῦσαν. Ἡ ἰσοπέδωση ἦταν τὸ πρῶτο πλῆγμα γιὰ τὶς ἥρωικὲς προθέσεις. Ἡ ἱστορία τοῦ γερο-Ταρνανᾶ αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν αἴσθηση προ-

49. Στράτης Μυριβήλης, *Ἡ Ζωὴ ἐν Τάφῳ*, Ἀθήνα «Ἐστία», σ. 18 κ.έ. Ὅλες οἱ ἐπόμενες ἀναφορὲς στὸ βιβλίο ἀκολουθοῦν τὴν ἔκδοση αὐτή.

50. Σχετικὰ μὲ τὶς δυσκολίες πού συνάντησε ἡ ἐπιστράτευση τῆς Ἐθνικῆς Ἀμυνας στὴ Μακεδονία, πβ. Νεόκοσμος (Γρηγοριάδης), *Στὰ ὄπλα ἡ Ἑλλάς*, Ἀθήνα 1920, σ. 48-60. Τὸ ἰδεολογικὸ ἐπιχείρημα στὴν ἄρνηση αὐτὴ τὸ ἔδινε ὁ διχασμός, ὁ χωρισμός σὲ «βασιλικούς» καὶ «ἀμυνίτες». Οἱ περισσότεροι δὲν δεχόντουσαν νὰ πολεμήσουν γιὰ «τοὺς πωλημένους», γιὰ «τοὺς προδότες» καὶ ὄχι νὰ πολεμήσουν γενικά. Τὸ «πολεμὸ γιὰ τὴν πατρίδα», εἶχε ἐμπλακεῖ σὲ μεγάλες περιπέτειες.

βάλλει στα κείμενα του Μυριβήλη. Ἐθελοντὴς ἀπὸ τὴν Μικρασία, κουβαλοῦσε μέσα του τὸ βάρος ἐνὸς ἀπίστευτου οἰκογενειακοῦ ἐξευτελισμοῦ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ζητοῦσε μέσα στὸν πόλεμο τὸ ξέπλυμα τῆς ντροπῆς, τὴν ἐκδίκηση. Διᾶλξε λάθος πόλεμο. Οἱ στρατιωτικοὶ μηχανισμοὶ ποὺ κυριαρχοῦσαν στὴν Μακεδονία πρόσθεσαν ἐξευτελισμὸ στὸν ἐξευτελισμὸ. Ὁ γερο-Ταρνανὰς δὲν μπόρεσε νὰ πεθάνει ἔντιμα στὸν πόλεμο κατὰ τῶν μισητῶν ἐχθρῶν του⁵¹.

Κι ἔπειτα, ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση ποὺ οἱ «ἐθελοντές» αὐτοὶ κατάφεραν νὰ διαφυλάξουν τὶς ιδέες τους μέσα στὰ γρανάζια τῶν μηχανισμῶν, δύσκολα θὰ τὶς ἀναγνώριζαν μέσα στοὺς λαβύρινθους τοῦ μακεδονικοῦ μετώπου. Δίπλα τους ὑπῆρχε, πολεμοῦσε καὶ πέθαινε, ἓνα ψηφιδωτὸ λαῶν. Σέρβοι, Ρῶσοι, Ἴταλοί, Γάλλοι, Ἀγγλοὶ ἀπὸ τὴν μία πλευρά, μαζὶ μὲ μιά παράξενη συλλογὴ ἀπὸ ἀποικιακὰ στρατεύματα: Ἰνδοὺς, Ἰνδοκινέζους, Σενεγαλέζους, Ἀφρικανούς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς παραδοσιακοὺς ἐχθροὺς, τοὺς Βουλγάρους, ὑπῆρχαν Γερμανοὶ, Αὐστριακοὶ, μαζὶ μὲ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς Αὐстроουγγρικῆς μοναρχίας. Ἡ Μεγάλὴ Ἰδέα, ἡ ἀπελευθέρωση τῶν ἀλύτρωτων ἀδελφῶν, ὁ στόχος, ἡ ἰδεολογία καὶ τὸ ὄραμα, ἐξαμιζόταν μέσα σὲ τούτῃ τὴν πολυπλοκότητα. Ἀπέμενε μόνον ὁ ἀφηρημένος θάνατος καὶ οἱ ἀπρόσωπες καὶ ἀμείλικτες τεχνικὲς τοῦ πολέμου.

Στὸ τέλος, ὅ,τι ἐπιβίωνε, πνιγόταν στὴν ἀπελπισμένη ἀναμέτρηση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ μηχανή. «Εἶναι τόσο πολλές, τόσο μεγάλες, δυνατές καὶ ἀλύπτες οἱ μηχανές ποὺ ἔστησε ὁ πόλεμος ἀντίκρυ στὸ κορμὶ τοῦ φαντάρου», γράφει ὁ Μυριβήλης, «ἀπόψε, στὶς δύο καὶ τέταρτο δὲν πρόκειται νὰ παλέψουν τριάντα χιλιάδες Ἑλλήνες μὲ τριάντα χιλιάδες Γερμανοβουλγάρους, μὰ ἐξήντα χιλιάδες μαλακὰ ἀνθρώπινα κορμιά μὲ ἀμέτρητες ἀτσαλένιες μηχανές. Αὐτές εἶναι οἱ δύο πραγματικὲς παρατάξεις. Οἱ ἀνθρώποι ἀπὸ τὴ μιά, οἱ μηχανές ἀπὸ τὴν ἄλλη»⁵². Οἱ ἐλπίδες τῆς σάρκας νὰ νικήσει τὸ σίδηρο, τῆς ἀνθρώπινης ἀνάσας νὰ νικήσει τὰ ἀέρια, ἦταν σαφῶς περιορισμένες. Σὲ τέτοιες συνθήκες, ὁ θάνατος ἦταν τόσο αὐτονόητος ὥστε δύσκολαμποροῦσε νὰ συνοδευτεῖ ἀπὸ κάποια ἰδιαίτερη ποιότητα. Δύσκολαμποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ «ἥρωικός». Γιὰ τοῦτο οἱ νεκροὶ τοῦ Μυριβήλη εἶναι ἀποκρουστικοί, φρικτοὶ καὶ ἀποτρόπαιοι, χωρὶς κανένα σημάδι γαλήνης καὶ ὁμορφιάς πάνω τους.

Αὐτὸς ὁ ἄθλιος θάνατος δὲν ἦταν σπάνιος. Ξαφνικός, ἀμείλικτος, ἐρχόταν μὲ τὴν μορφή μηχανημάτων τόσο ἰσχυρῶν, ὥστε φαινόταν μάταιη κάθε προσπάθεια νὰ τὸν ἀποφύγουν οἱ φαντάροι. Ἦταν θέμα τύχης... Στὸ Σκρὰ ντὶ Λέγγεν, τὸν Μάιο τοῦ 1918, ἡ Μεραρχία Ἀρχιελάγους ρίχτηκε στὴν ἐπίθεση μὲ 9000 ἄνδρες. Μέσα σὲ λίγες ὥρες, σκοτώθηκαν 340, τραυματίστηκαν 1780, ἐνῶ περίπου 100 ἀπλῶς ἐξαφανίστηκαν⁵³. Λίγους μῆνες μετὰ, στὴ Δοϊράνη, ἦταν ἡ σειρὰ τῆς

51. Μυριβήλης, ὁ.π., σ. 47.

52. Στὸ ἴδιο, σ. 376.

53. Διονύσης Σακελλάρης, *Βομοὶ Θριάμβων*, Ἀθήνα 1930, σ. 26-29 καὶ 62. Ὁ ἀντίκτυπος τῆς

Μεραρχίας Σερρών νά εξορμήσει στο πλευρό τῶν Ἀγγλων. Τό 45% τῶν μαχητῶν της σκοτώθηκαν, τραυματίστηκαν ἢ εξαφανίστηκαν μέσα σέ μιὰ μέρα⁵⁴. Γιὰ τὸν μικρό, σχετικὰ, στρατό πού ἡ Ἑθνικὴ Ἀμυνα κατάφερε νά ὀργανώσει στὴν Μακεδονία⁵⁵, οἱ ἀπώλειες τῶν 8400 νεκρῶν στὴ μάχη, 17.000 πεθαμένων ἀπὸ τραύματα καὶ ἀρρώστιες, 12.000 τραυματιῶν καὶ 3.200 ἀγνοουμένων⁵⁶, ἦταν κάτι περισσότερο ἀπὸ σημαντικές. Μπροστὰ σὲ μιὰ τέτοια αἱμορραγία μόνο οἱ μηχανισμοὶ τῆς ἰσοπέδωσης καὶ τῆς πειθάρχησης μπορούσαν νά πετύχουν τὴ διατήρηση τῆς συνοχῆς καὶ τοῦ ἀξιόμαχου τοῦ στρατεύματος. Νὰ πετύχουν κάτι τὸ ἀπάνθρωπο δηλαδή, τὸ ἔξω ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες δυνατότητες. Ἡ σημασία αὐτῆς τῆς περικύκλωσης τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὰ πλέγματα τοῦ μηχανισμοῦ ἦταν καίρια. Πίσω ἀπὸ τὴν γραμμὴ τοῦ μετώπου, δὲν ὑπῆρχε γι' αὐτοὺς ἡ ἰδανικὴ εἰκόνα τῆς Πατρίδας γιὰ τὴν ὁποία πέθαιναν. Στὴ θέση της βρισκόντουσαν τὰ ἀποσπάσματα τῶν ἀποικιακῶν, οἱ χωροφύλακες, τὰ Στρατοδικεῖα καὶ ἡ ἀπλουστευτικὴ τους νομικὴ λογικὴ πού ἔφερνε σχεδὸν πάντοτε τὸ ἴδιο ἀπλὸ ἀποτέλεσμα: τὸν ἀτιμωτικὸ θάνατο. Τὴν δημόσια ἐκτέλεση «πρὸς παραδειγματισμόν»⁵⁷.

Ἡ ἰδέα τοῦ ἥρωικοῦ θανάτου προσαρμόστηκε ραγδαῖα στὶς νέες καταστά-

μάχης ἦταν σημαντικός: «Μέσα σὲ λίγες ὥρες ὑπῆρχαν τόσοι νεκροὶ καὶ τραυματίες, ὅσοι στὴ διάρκεια ἐβδόμαδων πολέμου στὴν ἐποχὴ τῶν βαλκανικῶν συγκρούσεων. Κι ἀκόμα, ἡ ἐπιτυχία δὲν ἦταν ἐμφανής [...] δὲν ὑπῆρξε προέλαση γρήγορη καὶ διαρκείας», παρατηροῦσε ὁ στρατηγός P. E. Bordeau. Πβ. col. Bujac, *Les campagnes de l'armée hellénique 1918-1922*, Παρίσι 1930, σ. 12. Ἡ ἀντίδραση τῶν ἐπίσημων ἀρχῶν στὴν πραγματικότητα αὐτὴ ἦταν συνεχῆ μνημόσυνα ὑπὲρ τῶν πεσόντων.

54. Νεόκοσμος (Γρηγοριάδης), *δ.π.*, σ. 135. Ὁ Bujac (*δ.π.*, σ. 140), ἀναφέρει ὅτι στὶς 18 καὶ 19 Σεπτεμβρίου 1918 ἡ Μεραρχία Σερρῶν εἶχε ἐκτός μάχης 2700 μαχίμους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους 173 ἀξιωματικοὶ (58% τῶν μαχίμων ἀξιωματικῶν της). Πβ. ἐπίσης γιὰ τὶς ἀπώλειες τῆς Μεραρχίας Κρήτης στὸν ἴδιο τομέα, ἐπιστολὴ τοῦ Θ. Μανέτα πρὸς τὴν Πηνελόπη Δέλτα, 10 Σεπτεμβρίου 1918, στὸ Λευκοπαρίδης (ἐπιμ.), *Ἀλληλογραφία τῆς Π.Σ. Δέλτα*, Ἀθήνα χ.χ., σ. 457-458.

55. Ἡ μεγαλύτερη ἀριθμητικὴ του δύναμη σημειώθηκε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1918, μὲ 5587 ἀξιωματικούς καὶ 177.669 ἄνδρες (Σακελλάρης, *δ.π.*, σ. 74-77). Ἀπὸ αὐτοὺς ὅμως, οἱ περισσότεροι ἦταν οἱ νεο-ἐπιστρατευμένοι τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας, οἱ ὁποῖοι, ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιδράσεων, τῶν στάσεων, τῶν λιποταξιῶν καὶ τῶν ἀντι-βενιζελικῶν κινήσεων, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ὑλικὴν (ἐμπιστοσύνης τῶν συμμάχων), δὲν ἦταν ἀκόμα σὲ μάχιμη κατάσταση. Ἐνδεικτικὴ ἡ κατάσταση τῶν μονάδων τοῦ Α' Σώματος Στρατοῦ ὅπου οἱ στάσεις εἶχαν κατασταλεῖ τὴν ἄνοιξη καὶ τὸ καλοκαίρι, ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ Πλαστήρας στὸ *Ἐκστρατεία Οὐκρανίας, 1919*, *Ἀρχεῖον Π. Σ. Δέλτα*, Ἀθήνα «Ἑρμῆς» 1979, σ. 6 κ.ἑ. Τὸ Σῶμα αὐτὸ ἀριθμοῦμε 50.000 ἄνδρες.

56. Bujac, *δ.π.*, σ. 339. Ὁ ἀριθμὸς τῶν 8.400 εἶναι μᾶλλον λανθασμένος, πρόκειται ἴσως γιὰ 3.400. Πβ. D. K. Sotan, *L'appoint hellénique a la cause alliée*, Ἀθήνα 1922. Ὁ ὑπερβολικὰ ὕψηλός ἀριθμὸς θανόντων στὰ μετόπισθεν ὀφείλεται στὶς δυσκολίες προσαρμογῆς. Ἡ κατανάλωση κονσερβῶν καὶ παστῶν κρεάτων, γιὰ παράδειγμα, ὑπῆρξε ἰδιαίτερα θανατηφόρος γιὰ τοὺς ἀσυνήθιστους Ἕλληνες.

57. Μυριβήλης, *δ.π.*, σ. 244. Εἶναι δύσκολο νά γίνει μιὰ στατιστικὴ τῶν ἐκτελεσμένων «ἐπὶ λιποταξία» τῶν ἡμερῶν ἐκείνων, καθὼς συχνὰ τὴν ὑπόθεση ἀναλαμβάναν συμμαχικὰ στρατοδικεῖα καὶ ἀποσπάσματα. Οἱ ἀριθμοὶ δὲν πρέπει πάντως νά ἦταν τόσο σημαντικοὶ ὅσο στοὺς ἄλλους στρατοὺς (π.χ. γαλλικὸ), καθὼς ὑπῆρχε ὁ φόβος τῆς ἀντι-βενιζελικῆς ἐκμετάλλευσης. Ἀντίθετα εἶναι γνωστοὶ οἱ ἀριθμοὶ τῶν ἐκτελεσμένων στὶς ἀντι-βενιζελικὲς στασιαστικὲς κινήσεις πού συνόδεψαν τὴν ἐπιστράτευση στὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα. Δὲν ὑπερέβησαν τοὺς ἑκατό.

σεις. Για την στήριξή του επιστρατεύτηκε πρώτα η λογική. 'Ο πόλεμος, στίς διεθνείς του πλέον διαστάσεις, έγινε ένα είδος παζαριού όπου ο καθένας αγόραζε ανάλογα με το πόσα είχε πληρώσει. «Πρέπει να ξέρετε ότι, όπως σε κάθε εταιρεία μοιράζονται οι συνέταιροι τα κέρδη ανάλογα με τα κεφάλαια που διαθέτει ο καθένας, έτσι και κάθε χώρα που έλαβε μέρος στον πόλεμο αυτό, θα πάρει μερίδιο ανάλογο με τη δύναμη που διέθεσε και τās θυσίας που υπέστη»⁵⁸. 'Όσο παραπάνω ζήτηγε κανείς, τόσο περισσότερους νεκρούς έπρεπε να θυσιάσει. Οι νεκροί της Μακεδονίας δεν έφθαναν για να ισοσκελίσουν το σύνολο των ελληνικών διεκδικήσεων του 1918. «Είναι γνωστό επίσης ότι στο συμβούλιο των συμμάχων [...], δεν έχομε να παρουσιάσωμε και αναλόγους θυσίας»⁵⁹. 'Αρα, οι 'Ελληνες στρατιώτες έπρεπε να πεθάνουν και στην Ουκρανία. Τα θύματα του πολέμου έγιναν ένα είδος νομίσματος, μιὰ απρόσωπη αξία ανταλλαγής και κανείς δεν ντρεπότανε να το εκφράσει δημόσια. 'Ο Πλαστήρας τὰ έλεγε όλα αυτά μπροστά στους στρατιώτες-νομίσματα, στους ευζώνους που έφευγαν για τη Ρωσία. Τον Φεβρουάριο του 1919 η ιταλική εφημερίδα *Idea Nazionale*, σ' ένα της άρθρο σχετικά με τις διεκδικήσεις στη Μικρά 'Ασία, άντέκρουσε τις ελληνικές θέσεις υποστηρίζοντας ότι η 'Ελλάδα έχασε στον πόλεμο μόνο 730 νεκρούς και 3.000 τραυματίες. 'Ο ελληνικός τύπος άνταπάντησε με όργη, προβάλλοντας θυσίες και μαρτυρίες των συμμάχων αρχιστρατήγων⁶⁰. Οι νεκροί του πολέμου έγιναν επιχείρημα τής διπλωματίας και τής πολιτικής. 'Ενα στατιστικό παιχνίδι. Νεκροί απρόσωποι πλέον, των οποίων το είδος και η ποιότητα του θανάτου δεν ένδιεφερε και πολύ.

'Αργότερα η λογική αυτή γενικεύθηκε. Τόν 'Οκτώβριο του 1921, όταν οι σελίδες των εφημερίδων γέμιζαν από ατελείωτους καταλόγους θυμάτων τής εκστρατείας του Σαγγαρίου, ο θάνατος στον πόλεμο ήρθε στο επίκεντρο τής πολιτικής διαμάχης άνάμεσα σε βενιζελικούς και βασιλικούς. 'Ο βενιζελικός *Ελεύθερος Τύπος*⁶¹ προσπάθησε να συμπεράνει σ' ένα άρθρο κατακρεουργημένο από την λογοκρισία: «Αί εις αίμα θυσία τής 'Ελλάδος επί Βενιζέλου καθ' όλον το διάστημα του μικρασιατικού άγώνος άνέρχονται εις δύο μόνον χιλιάδας άνδρών εκτός μάχης (λογοκρισία): ήτοι εις άνήρ δι' έκτασιν 500 τετραγωνικών χιλιομέτρων (λογοκρισία) ... Σχετικώς πρὸς τὸν πληθυσμόν αί άπώλειαι επί μὲν Γούναρη διά 3,5 έλευθερωθέντας κατοίκους έχομεν μίαν άπώλειαν 'Ελληνας στρατιώ-

58. Πλαστήρας, *ό.π.*, σ. 12. 'Όπωςδήποτε, σε σύγκριση με τις συμμαχικές άπώλειες στην Καλλίπολη, λόγου χάρη, οι ελληνικές τής Μακεδονίας φαντάζουν μικρές: επρόκειτο για 28.200 νεκρούς, 11.300 άγνοούμενους, 76.000 τραυματίες και 100.000 άσθενείς από έλονοσία κυρίως. Πβ. Γυαλίστρας, *'Η 'Ελλάς και ο Μέγας Πόλεμος*, 'Αθήνα 1924, σ. 11-12.

59. Πλαστήρας, *ό.π.*, σ. 12. Προσθέτει ότι οι τσολιάδες δεν συμμερίστηκαν την λογική του περί θυσιών και ανταλλαγμάτων. Θύματα τής βασιλικής προπαγάνδας, συμπεράνε...

60. *έφ. Καιροί*, 26 Φεβρουαρίου 1919.

61. *έφ. 'Ελεύθερος Τύπος*, 6 'Οκτωβρίου 1921.

του, ἐπὶ δὲ Βενιζέλου, διὰ 1380 κατοίκους ἐλευθερωθέντας, μίαν μόνον ἀπώλειαν ...».

Ἡ Πηνελόπη Δέλτα, τὴν ἴδια ἐποχή, ἔκρινε ἐξαιρετικά συμφέρον τὸ ἰσοζύγιο ἀπωλειῶν — ἐθνικῶν κερδῶν, ὅπως τὸ διαμόρφωσε ὁ Βενιζέλος. Οἱ 4917 νεκροὶ καὶ ἀποβιώσαντες ἀπὸ τραύματα ἀπὸ τὰ 1916 ὥς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1920 ἦταν τόσο θετικό σὲ σχέση μετὰ τὰ ἀποτελέσματα ἀντίτιμο, ὥστε ὁ Ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν ποὺ τῆς τὸ ἐκμυστηρεύτηκε τὴν παρακάλεσε: «να μὴν τὸ πῶ σὲ ξένους γιατί δὲν συμφέρεи νὰ γνωστεῖ πόσο λίγες θυσίες ἔκανε ἡ Ἑλλάδα γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴν ἀπιστεῦτος εὐνοϊκή γιὰ μᾶς Συνθήκη τῶν Σεβρῶν»⁶².

Ὁ συνταγματάρχης Bujac συνόψισε τὴν προπαγανδιστικὴ αὐτὴ ἀριθμητικὴ τοῦ θανάτου: «Βενιζελικὲς ἐκστρατείες (...): Ἀπὸ τίς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις στὰ ἔτη τῆς εὐημερίας (Années prospères), 1918, 1919 καὶ 1920, ὁ ἐλληνικὸς στρατὸς ὑπέστη ἀπώλειες (περίπου) 1444 ἀξιωματικῶν καὶ 45.982 ὀπλιτῶν [...] Αὐτὲς οἱ θυσίες δὲν ἔγιναν μάταια. Προκάλεσαν καὶ νομιμοποίησαν τὰ ἄρθρα τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν [...] Κωνσταντινικὲς ἐκστρατείες (...): Ἀπὸ τίς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις ποὺ ἔγιναν στὰ καταστροφικὰ χρόνια 1921-1922, ὁ ἐλληνικὸς στρατὸς ὑπέστη ἀπώλειες 2746 ἀξιωματικῶν καὶ 82.012 ὀπλιτῶν [...] Αὐτὲς οἱ θυσίες προκλήθηκαν μάταια. Οἱ κκ. Βενιζέλος καὶ Κακλαμάνος δὲν ἦταν σὲ ἔση νὰ τίς ἐπικαλεσθοῦν γιὰ νὰ μετριάσουν τοὺς ὑπερβολικὰ σκληροὺς ὁρους τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης»⁶³.

Οἱ νεκροὶ τοῦ πολέμου χωρίστηκαν λοιπὸν σὲ δύο κατηγορίες: στοὺς χρήσιμους στὴν πολιτικὴ καὶ στὴν διπλωματία καὶ στοὺς ἄχρηστους σ' αὐτές. Στοὺς λογαριασμοὺς αὐτοὺς οἱ ἡρωϊκοὶ νεκροὶ ἔπιαναν τὸν ἴδιο τόπο μετὰ τοὺς ἀνάξιους, τοὺς δειλοὺς ἢ τοὺς ἐκτελεσμένους λιποτάκτες.

Η ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΜΟΡΦΙΑΣ

Ἡ λογικὴ τοῦ χρήσιμου γιὰ τὴν πατρίδα θανάτου δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ διασφαλίσει ἀπὸ μόνῃ τὴν αἴγλη τῶν νεκρῶν ἡρώων. Χρειάστηκε λοιπὸν νὰ ἐνισχυθεῖ μετὰ μιὰ σειρά μέτρα, μέτρα ποὺ ἔκαναν πιὸ πλούσιο τὸν χῶρο τῶν τελετουργιῶν καὶ τῶν συμβόλων. Ἡ ἠθικὴ ἀμοιβή, τὸ παράσημο, βρέθηκε στὴν πρώτη σειρά αὐτῶν τῶν συμβόλων.

Δείγμα τῆς εὐνοίας τῶν ἀρχόντων ἀπὸ πολὺ παλιούς καιροὺς, τὸ παράσημο δὲν πρωτοεμφανίστηκε στὰ πολεμικὰ πεδία τοῦ Α' Παγκόσμιου πολέμου. Ἦδη, στὴν Ἑλλάδα εἶχε περάσει μαζικὰ στὸν χῶρο τῶν πληβείων ἔστω καὶ μετὰ χάλκινη μορφή. Ὅλοι οἱ μετασχόντες — νεκροὶ καὶ ζωντανοὶ — στοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τιμήθηκαν στὰ 1913 μετὰ εἰδικὰ χάλκινα μετάλλια. Στὸ μακεδονικὸ ὄμας

62. Ἡμερολόγιο Πην. Δέλτα, στὸν τόμο: Π. Σ. Δέλτα, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Ἡμερολόγιο, Ἀναμνήσεις, Μαρτυρίες, Ἀλληλογραφία*, ἐπιμ. Π. Ζάννα, Ἀθήνα «Ἑρμῆς» 1979, σ. 102. Οἱ παρατιθέμενοι ἀριθμοὶ εἶναι φυσικὰ αἰσιόδοξοι καὶ δὲν ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ πουθενά (πβ. Sotan, ὁ.π.).

63. Bujac, ὁ.π., σ. 339-341.

μέτωπο, τὸ παράσημο, τὸ ἀριστεῖο, γινόταν ἓνα εἶδος καταναλωτικοῦ ἀγαθοῦ, διαθέσιμου σὲ ἀπίθανες ποσότητες ἐκεῖ ὅπου ἡ θανατηφόρα πραγματικότητα σκοτείνιαζε τὸ σκηνικό. Οἱ νεκροὶ εἶχαν τὴν μερίδα τοῦ λέοντος σὲ τούτῃ τὴν κατανάλωση συμβόλων.

Στὴν διήγηση τοῦ Μυριβήλη, τὸν πρῶτο Πολεμικὸ Σταυρὸ τὸν πῆρε ἓνας ἄθλιος νεκρός. "Ἐνα μεσόκοπο, κοντό, ἄσχημο ἀνθρωπάκι ποὺ πέθανε ἄδοξα στὸ προαύλιο ἐνὸς χειρουργεῖο ἐκστρατείας ἀπὸ μιά αἰτία ἐλάχιστα ἐνδοξη: δυσεντερία. Θῦμα τῶν παστωμένων κρεάτων, τῶν κονσερβῶν καὶ τοῦ φυτικοῦ λίπους, αὐτῶν τῶν ἀκαταμάχητων γιὰ τοὺς ἀσυνήθιστους Ἕλληνες ἐχθρῶν. Ἡ αἰτία τῆς παρασημοφόρησης; Ἐνα παιχίδι ἀνάμεσα στὴν φρικαλέα πραγματικὴ ὄψη καὶ τὴν ἰδανικὰ ὁμορφὴ ἐπίσημη ἐκδοχὴ τῶν πραγμάτων. «Τὸ πετοὶ ἦταν κιτρινοδιάφανο στὸ κούτελο σὰν κερόχαρτο. Ἡ χονδρὴ μύτη τσιτῶθηκε τρομαχτικὰ σουρωτὴ καὶ στενόμακρη [...] Δέν ὑπάρχει πιὸ ἀποκρουστικὸ πρᾶγμα ἀπὸ ἓναν ἀκάθαρτο νεκρό. Τὸν ξανασκέπασα μ' ἓνα дуγατὸ αἵστημα φρίκης καὶ σιχασιάς»⁶⁴.

Τὴν εἰκόνα αὐτὴ εἶδε τυχαῖα ὁ στρατηγὸς ποὺ ἐπισκέφθηκε τὸν νεκροθάλαμο. «— Ἦταν ὠραίος ἄντρας καὶ ... ἀντρεῖο παλικάρι!»⁶⁵, διαπίστωσε παρ' ὅλες τὶς ἀντιρρήσεις τῆς πραγματικότητος καὶ τῶν φαινομένων. Κατόπιν θέλησε νὰ ἐξορκίσῃ τὴν φρίκη: «— Θυμήσου νὰ συντάξουμε ἓνα ὠραῖο ἀγγελτῆριο γράμμα στὴν οἰκογένειά του. Καὶ νὰ γίνουν τὰ δέοντα γιὰ νὰ τῆς στείλουμε καὶ τὸ Σταυρὸ τοῦ Πολέμου! Σ' ὅλες τὶς οἰκογένειες τῶν ἡρώων μου νὰ ἀπονέμεται ἀμέσως ὁ Σταυρὸς τοῦ Πολέμου!»⁶⁶.

Ὁ ἀπὸ δυσεντερία θάνατος τοῦ φτωχοῦ μεσόκοπου ἀνθρωπάκου ἦταν φοβερὰ ἄθλιος γιὰ νὰ παρουσιαστῇ στὴν πραγματικὴ του διάσταση. Ἔπρεπε νὰ μεταμορφωθῇ κάτω ἀπὸ ἓνα ἀπατηλὸ σάβανο λαμπρῶν συμβόλων. Τὸ παράσημο ἦταν τὸ λαμπρὸ πετράδι αὐτῆς τῆς διακόσμησης.

Γιὰ νὰ συμπληρωθῇ ὁ κύκλος, ὁ Μυριβήλης παραθέτει δύο ἀκόμα περιπτώσεις ἀπονομῆς Πολεμικῶν Σταυρῶν. Ὁ ἓνας δόθηκε σ' ἓναν «κυνικὸ κατέργαρο» μετὰ ἀπὸ μιά ἀσύλληπτη παρεξήγηση⁶⁷. Τὸ ἄλλο τὸ πῆρε ὁ ἥρωας τοῦ μυθιστορήματος στὴν μοναδικὴ περίπτωση ποὺ λειτούργησε ὄχι σὰν ἄνθρωπος ἀλλὰ σὰν μιά καλοστημένη μηχανή⁶⁸. Τὸ παράσημο δέν μπορούσε νὰ ἐπιβραβεύσῃ ἡρωικὲς πράξεις, νὰ τιμήσῃ ἐνδοξοὺς θανάτους. Μποροῦσε ὅμως νὰ κρύψῃ τὴν ἀσχήμια καὶ τὴν χυδαιότητα μιᾶς καθημερινῆς πραγματικότητος. Γιὰ τοῦτο καὶ χρησιμοποιοῦντο ἐντατικά⁶⁹.

64. Μυριβήλης, ὁ.π., σ. 268-269.

65. Στὸ ἴδιο, σ. 272.

66. Στὸ ἴδιο, σ. 272.

67. Στὸ ἴδιο, σ. 311-314.

68. Στὸ ἴδιο, σ. 319.

69. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου τὰ παράσημα ἔγιναν πρωταγωνιστές ἐνὸς ὑπερθεάματος ποὺ ἐπνίγε

Ἡ παρουσία τῶν νεκρῶν στὸν πραγματικὸ κόσμο, ἡ συμμετοχὴ τους στὴν τρέχουσα ἱστορία καθὼς καὶ στὰ πάθη, στὶς ἀγωνίες, στὴ χαρὰ ἢ στὸ ξεφάντωμα τῶν ζωντανῶν, ἦταν μιὰ ἄλλη ἰδέα ποὺ ἀνθίσε τὰ χρόνια ἐκεῖνα. Πίσω ἀπὸ τὴν λογικὴ αὐτὴ κρυβόντουσαν πανάρχαιες ἀντιλήψεις, προσαρμολογόντουσαν παλιὲς χριστιανικὲς δοξασίες. Οἱ ἐνδοξοὶ νεκροὶ ἔπρεπε νὰ εἶναι παρόντες στὶς κοινωνικὲς λειτουργίες, ἀκριβῶς ὅπως οἱ «κεκοιμημένοι» χριστιανοὶ ἦταν παρόντες στὶς λειτουργίες τῆς Ἐκκλησίας. Νεκροὶ καὶ ζωντανοὶ παρέμεναν μέλη τῆς ἴδιας κοινότητος — πατρίδας ἢ ἐκκλησίας· μὲ τὸν τρόπο αὐτό, καὶ ὁ θάνατος ἔχανε τὸ φοβερό του ὄπλο: τὸν χωρισμό⁷⁰. Ἰδανικὸς χῶρος γιὰ τὴν συνεύρεση νεκρῶν καὶ ζωντανῶν ἦταν οἱ τελετές, ἐκεῖνες ποὺ ἦταν μάλιστα ἐθνικὲς καὶ θρησκευτικὲς ταυτόχρονα.

Στὴν ἐπίσκεψη τοῦ Ἑλληνα Ἀρχιστρατήγου, Λεωνίδα Παρασκευόπουλου, στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Τοποτηρητὴς τοῦ Πατριαρχικοῦ θρόνου, ὁ Καισαρείας Νικόλαος, δὲν παρέλειψε νὰ συμπεριλάβει τὴν παρουσία καὶ τὴν συμμετοχὴ τῶν νεκρῶν στὴ γενικὴ χαρὰ: «... Τῆς χαρᾶς ταύτης ἡμῶν τῶν ἐπιζώντων συμμετέχουν καὶ οἱ μεγάλοι Νεκροὶ μας, οἱ πεσόντες γιὰ τοῦ Χριστοῦ τὴν πίστιν τὴν ἁγίαν, γιὰ τῆς πατρίδος τὴν ἐλευθερίαν». Στὴν συνέχεια ἔκρινε ἀναγκαῖο νὰ προσδιορίσει, μὲ ἐνδιαφέροντα γιὰ μᾶς τρόπο, τὴ φύση τῆς συμμετοχῆς αὐτῆς: διὰ τῶν ψυχῶν καὶ τῶν ὀστέων, ὡς νὰ ἦταν ὁ θάνατος γιὰ τὴν πατρίδα τόσο ἀνίσχυρος ὥστε νὰ μὴν καταφέρνει νὰ χωρίσει οὔτε κἂν αὐτὰ τὰ δύο συστατικὰ τοῦ ζωντανοῦ ἀνθρώπου, τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴ! Σὲ πῶς νηφάλεις ἐποχές, μιὰ τέτοια θέση θὰ σηματοδοτοῦσε μιὰ αἵρεση. «Τὰ ἱερά τῶν ἐνδόξων τούτων μαρτύρων ὅσα θὰ τρίζουν πάντα ἐξ' ἁγίας χαρᾶς ἐπὶ τῇ θριαμβευτικῇ ἐλεύσει Σου [...] Αἱ δὲ ἱεραὶ ψυχαὶ τῶν θὰ περιίπτανται βεβαίως ἐδῶ ποὺ περὶ τὴν Σὴν θεοτίμητον κορυφὴν ἐν χαρᾷ καὶ ἀγαλλιάσει...»⁷¹.

Φυσικὰ αὐτοὶ οἱ παρόντες νεκροὶ, αὐτὲς οἱ ψυχές, δὲν θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι

τίς σκληρὲς εἰκόνες τοῦ πολέμου μέσα σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα πανηγυριοῦ. Στὴν Ἑλλάδα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ παράσημα, μοιράστηκαν, σὲ τελετές καὶ παρελάσεις, τετρακόσια γαλλικὰ μετάλλια ἀνδρείας, τετρακόσια ἀγγλικά, χίλια σερβικά, ἰταλικά, ρουμανικά κλπ. Μὲ τὴ σειρά της ἡ Ἑλλάδα ἔκανε σημαντικὲς ἐξαγωγὲς παρασήμων (πβ. Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, *Ἀναμνήσεις 1896-1920*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1935, σ. 18 κ.ε.). Θὰ ἦταν ἴσως τολμηρὸ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸ παράσημο λειτουργοῦσε καὶ ὡς ταφικὸ μνημεῖο, ὡς συμβολικὴ ὑποκατάσταση τοῦ νεκροῦ, ἢ μᾶλλον, τῶν ἀξιωματικῶν ἐκτενῶν ἰδιοτήτων του. «...Διὰ τοῦτο προτείνω ὅπως ἀντὶ τοῦ ἐνδόξου πεσόντος ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς τιμῆς εἰρημένου ἀνθυπολοχαγοῦ Θεοφανόπουλου, διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν αὐτὴν πράξιν του, ἀπονειμηθῇ εἰς τὴν οἰκογένειαν αὐτοῦ Ἑλληνικὸς Πολεμικὸς Σταυρὸς, ὅστις θὰ εἶναι μόνη παρηγορία διὰ ταύτην. Ψαράς Γεώργιος. Ταγματάρχης» (ἐφ. *Ἐμπρός*, 3 Ὀκτωβρίου 1918).

70. Πβ. λειτουργικότητα ἀντίστοιχων χριστιανικῶν τελετῶν στὸ Αγίος, ὁ.π., τόμ. Ι, σ. 141-148, 152 κ.ἄ.

71. Α. Παρασκευόπουλος, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 54. Πβ. ἐπίσης ἐφ. *Ἀκρόπολις*, 11 Φεβρουαρίου 1913, Μνημόσυνο γιὰ πεσόντες Ἐ. Μεραρχίας: «... Ἡμεῖς συνήλθομεν εἰς τὸν ἱερὸν αὐτὸν χῶρον νὰ τελέσωμεν μνημόσυνο τῶν προμάχων τῆς ἐλευθερίας. Ἦλθομεν νὰ ἐπικοινωνήσωμεν μὲ τὰς ψυχὰς τῶν εὐγενῶν θυμάτων τοῦ Ἀγῶνος, νὰ ζήσωμεν καὶ πάλιν μὲ τὰς ὥραιάς μορφάς...».

εὐτελεῖς, ἀνάξιες. Ἐπρόκειτο γὰρ ψυχὲς μαρτύρων ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ ἡ ψυχὴ τοῦ πρωτομάρτυρα Γρηγορίου τοῦ Ε' θὰ θεωροῦσε τιμὴ της νὰ ὀδηγεῖ.

Οἱ ἀνάγκες τῆς διπλωματίας ἐνίσχυσαν μὲ τὸν τρόπο τους τὴν ἰδέα τῆς συμμετοχῆς τῶν νεκρῶν στὶς ὑποθέσεις τῶν ζωντανῶν. Στὴ Θράκη, λόγου χάρι, ὅπου οἱ στατιστικὲς δὲν συμβάδιζαν μὲ τὶς ἐπιθυμίες τῶν Ἑλλήνων, οἱ «ψῆφοι τῶν νεκρῶν» χρειάστηκε νὰ συνυπολογιστοῦν. «Ὁ μᾶλλον βαρύτιμος πρὸς εὐρεσιν δικαίας λύσεως παράγων περὶ τῆς τύχης ὅλων τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν εἶνε [...] ἡ φωνὴ καὶ ἡ ψῆφος τῶν [...] ὑπὲρ τῆς ἐλληνικῆς κυριαρχίας θυσιασθέντων ἔθνομαρτύρων. Δὲν ἀκούετε αὐτοὺς ἐκ τῶν τάφων κράζοντας: «Δικαιοσύνην! Δικαιοσύνην!» Ἐκδιώξατε ἐκ τῶν αἱματοβαφῶν τάφων μας τοὺς δολοφόνους [...] τοὺς ἱερόσυλους [...] τοὺς ἐν αἰσχυρῶν κτηνανθρώπους! [...] Τὸ δημοψήφισμα τῶν νεκρῶν στεντορεῖως κραυγάζει: "Ἐνωσιν! Μόνον Ἐνωσιν!"⁷². Λίγο παρακάτω, προσδιορίζεται ἀκριβέστερα ἡ θέση τῶν νεκρῶν ἐπὶ τοῦ ζητήματος: «πάντες οἱ ἔθνομάρτυρες ἐθυσιάσθησαν ὑπὲρ μίας καὶ ἀδιαιρέτου Ἑλλάδος»⁷³.

ΤΕΛΕΤΕΣ, ΚΕΝΟΤΑΦΙΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ: ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΣΤΟ ΑΠΡΟΣΩΠΟ

Ὅπως δὴποτε, νεκροὶ τόσο παρόντες καὶ τόσο δραστήριοι, ἦταν δύσκολο νὰ ξεχαστοῦν. Ἡ παρουσία τους μάλιστα ζητοῦσε ἔντονα τὸν ὕλικό ἀντικατοπτρισμό της. Ἐπρεπε νὰ περάσει ἀπὸ τὴν σκέψη καὶ τὴν ἐπὶ κλήση στὰ σύμβολα. Καὶ ὁ συμβολισμὸς αὐτός, τῆς συνένεσης, ἔπρεπε νὰ βαπτιστεῖ στὶς γενικότερες πεποιθήσεις τῶν καιρῶν. Ἐκεῖνες ποὺ ἴσχυαν γιὰ τὴν οἰκογενειακὴ διάσταση τοῦ θανάτου.

Στὰ χρόνια ἐκεῖνα, τὸ νεκροταφεῖο — καὶ ὁ ἀτομικὸς, οἰκογενειακὸς τάφος ποὺ περιέκλειε, ἰδιωτικὸς ἢ μὴ —, ἦταν ἀκόμα στενὰ δεμένο μὲ τὴν κοινωνία. Φυσικά, στὴν Εὐρώπῃ τουλάχιστον, εἶχε μεταφερθεῖ ἔξω ἀπὸ τὶς πόλεις ἢ, ἔστω, ἐκεῖ ποὺ ἡ ἐπέκταση τῶν οἰκισμῶν προλάβαινε τὶς καταστάσεις, εἶχε περιζωθεῖ μὲ ψηλοὺς τοίχους καὶ εἶχε μεταμφιεστεῖ σὲ πάρκο, ὥστε ἡ θεὰ τῆς πόλης τῶν νεκρῶν νὰ μὴν ταράζει τὴν ζωὴ τῶν περιοίκων⁷⁴. Ὅμως, ἡ τακτικὴ ἐπίσκεψη στὸ νεκροταφεῖο, ἡ παρουσία τῶν ζωντανῶν στοὺς τάφους τῶν νεκρῶν τῆς οἰκογενείας, ἦταν μιὰ κοινωνικὴ τελετουργία μὲ ἰσχυρὲς ἀκόμα ρίζες⁷⁵. Οἱ οἰκογενειακοὶ δεσμοὶ κρατοῦσαν τὴν δύναμή τους ἀκόμα καὶ ὅταν ἔμπαινε ἀνάμεσά τους ὁ

72. Γεώργιος Φιλάρετος, *Μετὰ τὴν Νίκην! Ἐθνικὰ δίκαια τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1919, σ. 15-17 καὶ 29. Ἄρθρο ποὺ εἶχε δημοσιευθεῖ μὲ τὸν τίτλο «Νεκρῶν Δημοψήφισμα» στὴν *Νέα Ἑλλάδα*, 17 Ὀκτωβρίου 1918.

73. *Στὸ ἴδιο*, σ. 19.

74. Γιὰ τὴν μεταφορὰ, ἐκσυγχρονισμό-ἐξωραϊσμό τῶν εὐρωπαϊκῶν νεκροταφείων πβ. Agies, τόμ. II, σ. 184 κ.έ.

75. Πβ. ἐφ. *Καθημερινή*, 16 Φεβρουαρίου 1920. Γιὰ ἓνα ἡλιόλουστο Ψυχασάββατο: «Τῆς ἐξαιρετικῆς εὐκαιρίας ἐπωφεληθήσαν οἱ Ἀτθίδες καὶ οἱ Ἀθηναῖοι διὰ νὰ συρρεῦσουν εἰς τὸ νεκροταφεῖον, κομίζοντες ἄνθη, στεφάνους, θυμίαμα, κηρία καὶ δάκρυα εἰς τοὺς νεκροὺς καὶ κόλλυβα...».

θάνατος καί, ἴσως, στήν αἴσθηση αὐτὴ νὰ στηρίχθηκε ἡ ἔλξη πού ἀσκοῦν στὸν κοινωνικὸ περίγυρο τὰ μνημεῖα τῶν πεσόντων.

Στὴν περίπτωση τῶν «ὑπὲρ πατρίδος πεσόντων», ἡ συνεύρεση ζωντανῶν καὶ πεθαμένων ἔπρεπε νὰ γίνεи στήν κλίμακα τοῦ Ἔθνους, τῆς κοινωνίας ὁλόκληρης. Ἐνῶ ἡ ἐπίσκεψη στὸ οἰκογενειακὸ τάφο στηριζόταν ἀκριβῶς στήν ταυτότητα τοῦ τάφου αὐτοῦ, στὰ συγκεκριμένα πρόσωπα πού φιλοξενοῦσε, ἡ προσκύνηση στὸ μνημεῖο ἔπρεπε νὰ ὑπερβεῖ τὴν ταυτότητα αὐτή, νὰ ἀφορᾷ τὸ γενικὸ, τὸ ἀπρόσωπο καὶ τὸ ἀφηρημένο. Ἐπρεπε νὰ κυριαρχήσουν τὰ σύμβολα.

Στις 11 Νοεμβρίου τοῦ 1919, στὸ Παρίσι, κάτω ἀπὸ τὴν Ἀψίδα τοῦ Θριάμβου, «ἐγκαινιάστηκε» — πρωτοτιμήθηκε θὰ ἦταν πιὸ σωστὸ — ἓνας ἰδιότυπος τάφος. Περιέκλειε «ἀγνοούμενα» λείψανα, ὅστὰ τῶν ὁποίων οἱ κάτοχοι δὲν ἔγινε δυνατό νὰ προσδιοριστοῦν καὶ πού συλλέχθηκαν τυχαῖα στὰ διάφορα πεδία τῶν μαχῶν. Ἦταν ἓνας ἀπρόσωπος τάφος καὶ ταυτόχρονα ἓνας τάφος μὲ ἀναρίθμητες ταυτότητες. Θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκει σὲ ὅλους τοὺς νεκροὺς τοῦ πολέμου. Ἐπρόκειτο γιὰ τὸ πρῶτο σὲ μία σειρά ἀντίστοιχα μνημεῖα πού σύντομα ξεφύτρωσαν σὲ ὅλες τὶς πρωτεύουσες τοῦ κόσμου, στὸ πιὸ κεντρικὸ, στὸ πιὸ πολυσύχναστο, στὸ πιὸ λαμπρὸ τοὺς σημεῖο. Ἡ Ἀθήνα ἄργησε λίγο, ἀλλὰ τελικὰ τὸ ἀπέκτησε κι αὐτή. Στις 25 Μαρτίου τοῦ 1932, πρωτοάναψε — μὲ φῶς ἄσβηστο ἀπὸ τὸ καντήλι τῆς Ἀγίας Λαύρας — ἡ μικρὴ φλόγα στὸν Ἑλληνα Ἀγνωστο Στρατιώτη, στήν πλατεία Συντάγματος. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ δὲν ἦταν αὐτονόητη, ἰδιαίτερα στήν χώρα μας. Ἄς προσπαθήσουμε νὰ παρακολουθήσουμε τὰ στάδιά της.

Λίγο μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, ὁ ἐθελοντὴς ἀπὸ τὸ Σουδὰν πού συναντήσαμε προηγουμένως (σ. 99) χαρακτήρισε περίπου ὡς σκάνδαλο τὴν μεταφορὰ τῶν ὁστῶν τοῦ πατέρα του — ἥρωικὸ συνταγματάρχη πού σκοτώθηκε στὴ μάχη τοῦ Κιλίκις —, σὲ Ἡρῶο, τάφο πολεμιστῶν⁷⁶. Θὰ προτιμοῦσε ὅπωςδὴποτε ἓναν οἰκογενειακὸ τάφο καθὼς, γι' αὐτόν, ὁ πατέρας ὑπερκάλυπτε σὲ σημασία τὸν ἥρωα. Ἀργότερα, στὰ 1918, συναντᾶμε τὴν πίεση τῶν συγγενῶν, στὶς περιπτώσεις τῶν ἀξιωματικῶν ἰδίως, πίεση πού ἀποβλέπει στήν ἰδιαίτερη, οἰκογενειακὴ ταφὴ τῶν πολεμιστῶν-νεκρῶν τους. Τὰ ἐπιχειρήματά τους ἦταν σαφῆ: «...ἵνα δύνανται οἱ συγγενεῖς των νὰ ἐπισκέπτονται τοὺς τάφους των»⁷⁷. Ἡ συνεύρεση μὲ τὸν οἰκεῖο νεκρὸ διατηροῦσε ὅλα τὰ δικαιώματά της παρὰ τὶς ἀντίξοες συνθήκες.

Ὁ μικρασιατικὸς πόλεμος, ὁ θάνατος καὶ ἡ ταφὴ τῶν προσφιλῶν σέ μακρινά, ἀπρόσιτα στοὺς συγγενεῖς, μέρη, προκάλεσε τὴν ἔξαρση τῶν μνημοσύνων καὶ ἐνίσχυσε τὴν ροπὴ πρὸς τὸ συμβολικόν. Τὸ μνημόσυνο τοῦ Ἀριστείδη Μωραϊτῆ θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ πλησιάσουμε τὴν οὐσία τῶν συμβολισμῶν αὐτῶν.

Ὁ Μωραϊτῆς δὲν σκοτώθηκε στὸν πόλεμο. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1918 χάθηκε

76. Καμπάνης, ὁ.π., σ. 127-128.

77. ἐφ. Ἐμπρός, 22 Μαΐου 1918. Νεκροὶ Σκρᾶ. Ἐπρόκειτο ὅμως γιὰ τὴν πρώτη πολύνεκρη μάχη τῆς «Ἀμύνης» καὶ ὑπῆρχε πιεστικὴ ἡ ἀνάγκη τοῦ νὰ παρουσιαστοῦν τὰ πράγματα ἀνώδυνα.

σὲ μία εἰρηνική πτήση ἀνάμεσα στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὴν Ἀθήνα. Ἐπρόκειτο ὁμως γιὰ ἓναν ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους ἐπώνυμους ἥρωες στὸν πρόσφατο πόλεμο τοῦ ἀπρόσωπου ἡρωισμού. Οἱ πιλότοι τῶν ἀεροπλάνων ἔκαναν στοὺς αἰθέρες ἓναν προσωπικὸ ἀγώνα ποὺ ἀπαιτοῦσε ἀπὸ αὐτοὺς τὸ ξεδίπλωμα ἰδιαίτερων ἱκανοτήτων, τόσο ἐνάντια στὸν ἐχθρὸ ὅσο καὶ ἐνάντια στοὺς νόμους τῆς φύσης. Ἦταν καὶ λίγο «μάρτυρες τῆς ἐπιστήμης», ὅπως θὰ τοὺς ὀνόμαζε στὸ ἀναγνωστικό της ἡ Γαλάτεια Καζαντζάκη.

Ὁ Μωραΐτινης χάθηκε, τὸ πτώμα του δὲν βρέθηκε ποτέ. Στὸ μνημόσυνό του, στίς 27 Ἰανουαρίου 1919, ἡ παρουσία του ἔπρεπε νὰ ὑποδηλωθεῖ συμβολικά, νὰ σκηνοθετηθεῖ: «Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Ναοῦ εἶχε στηθῇ κενοτάφιον λευκόν, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἔκαιον δύο λαμπάδες. Ἐπὶ τοῦ κενοταφίου εἶχε τοποθετηθῇ λευκὸν προσκεφάλαιον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε περιβεβλημένον δι' ἀργυρᾶς δάφνης τὸ ἐλληνικὸν στέμμα, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἦσαν δύο ἄγκυρες χιαστί καὶ αἱ λέξεις “Ἀριστείδης Μωραΐτινης”, ἐνῶ ἐκατέρωθεν τοῦ στέματος εἶχον τεθῇ τὰ στοιχεῖα Α.Μ.»⁷⁸. Τὸ σκηνικὸ συμπληρωνόταν ἀπὸ τοὺς στεφάνους ποὺ οἱ μονάδες τῆς Ἀεροπορίας εἶχαν καταθέσει.

Σ' αὐτὸ τὸ πρόχειρο νεκρικὸ «μνημεῖο», τὸ λευκὸ κενοτάφιο, συμβίβαναν τὰ στοιχεῖα τῆς προσωπικῆς ταυτότητας μὲ τὰ σύμβολα τοῦ ἔθνους. Τὸ ὄνομα καὶ τὰ ἀρχικὰ του βρισκόντουσαν ἀνάμεσα στὸ στέμμα, τὰ ἐθνικὰ χρώματα καὶ τὰ στεφάνια μᾶς διευρυμένης «οἰκογένειας», τοῦ ὅπλου τῆς Ἀεροπορίας. Ὁ ἥρωας νεκρὸς ἀνῆκε καὶ στὴν μνήμη τῶν πολλῶν, τοῦ συνόλου, τοῦ ἔθνους, ἂν καὶ, στὴν μνήμη αὐτῇ, διατηροῦσε τὴν ἐπιμέρους του ταυτότητα.

Τὸ κενοτάφιο προσφερόταν γιὰ τέτοιου εἶδους συμβιβασμούς. Στὰ μνημόσυνα τοῦ 1913 ποὺ γίνονταν δημόσια καὶ μακριὰ ἀπὸ τὸν τόπο τῆς ταφῆς, συναντοῦμε μερικὲς φορές μιὰ φωτογραφία τοῦ νεκροῦ στὸ κέντρο τῆς τελετῆς⁷⁹. Τὸ φαινόμενο διατηρήθηκε σὲ μερικὲς περιπτώσεις, ἂν καὶ συνοδευόταν ἀπὸ μιὰ αἴσθησι προχειρότητας σὲ σχέση μ' ἓνα καθὼς πρέπει μνημόσυνο, ὅπου δὲν θὰ ἀπουσίαζε τὸ κενοτάφιο. Τὸ τελευταῖο, στὰ 1918, λειτουργοῦσε σὲ πολλὰ ἐπίπεδα. Συχνὰ ἡ ταυτότητα τοῦ νεκροῦ πνιγόταν κάτω ἀπὸ σημαῖες καὶ ἐθνικὰ χρώματα — τῆς Ἑλλάδας ἀλλὰ καὶ τῶν συμμάχων της —, ποὺ ἔδιναν μιὰ εὐρύτερη διάσταση στὰ συμβολιζόμενα ἀπὸ αὐτό⁸⁰. Ἄλλοτε πάλι ἦταν ὁμαδικὸ — στὰ ὅρια τοῦ ἀπρόσωπου —, ὅπως ἐκεῖνο τῶν νεκρῶν τῆς μάχης τοῦ Σκρά, στίς 27 Μαΐου 1918 στὴν Μητρόπολη τῆς Ἀθήνας. Ἡ ἀπόστασή του ἀπὸ τὴν φωτογραφία ἦταν τεράστια, καθὼς συμβόλιζε πολὺ περισσότερα πράγματα ἀπ' ὅσα ἓνα στοιχεῖο ταυτότητας: ἐκπροσωποῦσε «τὴν ὠραίαν θυσίαν τῶν ἡρώων», ὅπως τὸ κατέγραψαν οἱ ἐφημερίδες⁸¹. Ἐξάλλου, στὸ μνημόσυνο αὐτό, οἱ συγγενεῖς, πνι-

78. ἐφ. *Καιροί*, 28 Ἰανουαρίου 1919.

79. ἐφ. *Ἀκρόπολις*, 4 Φεβρουαρίου 1913, γιὰ παράδειγμα.

80. ἐφ. *Ἐμπρός*, 15 Ὀκτωβρίου 1918 κ.ἄ.

81. ἐφ. *Ἐμπρός*, 28 Μαΐου 1918.

γμένοι ανάμεσα στο πλήθος των εκπροσώπων του Έθνους, ήταν τριτεύοντα πρόσωπα. Τέλος, το κενοτάφιο μπορούσε να λειτουργήσει τελείως συμβολικά, μέσα στο θρύλο, όπως τα μεγαλόπρεπα κενοτάφια με το σύμπλεγμα του δικέφαλου αετού, που κοσμούσαν τα ετήσια μνημόσυνα του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου⁸².

Η ευελιξία του, τα πολυάριθμα επίπεδα στα όποια μπορούσε να προσαρμοστεί, έκαναν το κενοτάφιο πρόδρομο, πρόγονο αλλά και πρότυπο για την κατασκευή «μνημείων των πεσόντων». Πριν όμως ολοκληρωθεί η πορεία του, έπρεπε να συνηθίσουν οι άνθρωποι στο να τιμούν τον ήρωικό θάνατο περισσότερο κι από τις συγκεκριμένες πράξεις των νεκρών ήρώων. Το άφηρημένο έπρεπε να κυριαρχήσει ολότελα. "Ας δούμε πώς συνέβη αυτό.

Τόν Ιούνιο του 1918, στην διάρκεια του πολέμου, η ΙΧη Μεραρχία έτέλεσε «έπιμνημόσυνον δέησιν» στην επέτειο της μάχης του Κιλκίς και πραγματοποίησε έράνους με σκοπό την ανέγερση μνημείου. "Ο Αρχιστράτηγος υιοθέτησε την ιδέα και προσδιόρισε την φύση του μνημείου: «μνημείου [...] συμβολίζοντος διά μέσου των αιώνων τον θρίαμβον των έλληνικων όπλων και την ανδρείαν των εκεί πεσόντων συναδέλφων μας». Το μνημείο αυτό έπρεπε να άνεγερθεί, «έπί του έδάφους εις ό έξειλίχθη ή μάχη»⁸³. Κλασική περίπτωση μνημείου «συνέυρεσης» των ζωντανών πολεμιστών με τις ψυχές των πεσόντων συναδέλφων τους, «οίτινες μετά άγαλλιάσεως παρακολουθούν την συνέχειαν του ώραιού και εύγενούς έργου των»⁸⁴. "Ομως, ή πράξη και ό τόπος που αυτή συνέβη, έχουν έδω τό προβάδισμα. Το μνημείο ήταν ένθύμημα «ένδόξων έργων» και όχι μόνο «ένδόξων νεκρών». Υπήρχαν ακόμα λίγα βήματα να γίνουν ως τό γενικότερο, ως την ικανότητα του μνημείου να συμπεριλάβει όλους τους νεκρούς, όλες τις θανατηφόρες τους πράξεις — όχι μόνο τις έκλεκτές — και, κατά συνέπεια, να γίνει μνημείο του «ήρωικού θανάτου» σε όλη του τη διάσταση: γενικά, άπρόσωπα, άπόλυτα.

Στις 14 Σεπτεμβρίου του 1920, στην Αθήνα, στο Παναθηναϊκό Στάδιο, τιμήθηκε παλλαϊκά ή «Εορτή της Νίκης». Στο κέντρο του στίβου του Σταδίου, στο επίκεντρο της προσοχής των δεκάδων χιλιάδων ένθουσιώντων πολιτών, είχε στηθεί ένα κενοτάφιο «εις μνήμην των νεκρών μας». Η ύψιστη στιγμή της γιορτής, ή κεντρική της τελετή, ήταν ή στέψη του κενοταφίου αυτού από τον βασιλέα Άλέξανδρο. Ταυτόχρονα ή από θρησκευτικής πλευράς ύψιστη τελετουργία στην ίδια γιορτή ήταν ή εύλογία του ίδιου αυτού κενοταφίου από τό σύνολο των μητροπολιτών της χώρας, παρόντων μπροστά του⁸⁵. "Ο ήρωικός

82. έφ. Έμπρός, 30 Μαΐου 1918, για παράδειγμα.

83. Παρασκευόπουλος, ό.π., τόμ. Β', σ. 28.

84. Στο ίδιο.

85. Στο ίδιο, τόμ. Β', σ. 366. Λίγο μετά την «Εορτή της Νίκης», παρασημοφορήθηκαν με Πολεμικούς Σταυρούς τά «Ιερά Λάβαρα» του Έθνους. Τό Ιερό Λάβαρο της Μονής Αγίας Λάρας Καλαβρύτων και τό Ιερό Λάβαρο της Μονής Αρκαδίου Κρήτης. Τό σύμβολο της ήρωικής πράξης, τό παρά-

«ὕπέρ πατρίδος» θάνατος εἶχε κατακτήσει τὴν κεντρικὴ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ τοῦ θέσης.

Τὸ ἀφηρημένο, τὸ χωρὶς ταυτότητα, τὸ ὑπεράνω ταυτότητας, μνημεῖο-σύμβολο στεκόταν στὴν γιορτὴ αὐτὴ στὸ κέντρο ὅλων τῶν τελετουργιῶν. Στεκόταν μόνο του ἀπέναντι στὴν ὑπέρτατη κρατικὴ ἐξουσία — φορέα τῆς ιδέας Πατρίδα —, ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπέρτατη ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία — φορέα τῆς ιδέας Θρησκεία. Τίποτα πεπερασμένο ἐδῶ. "Ὅλα ἀπόλυτα μέσα στὸν βαρυσήμαντο συμβολισμό τους. Ὁ ἥρωικὸς θάνατος εἶχε γίνει σημεῖο ἀναφορᾶς ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας.

Ἡ κρίση τοῦ ἥρωικού θανάτου, ἡ ἀμφισβήτησή του στὸ χῶρο τῆς ἴδιας του τῆς «παραγωγῆς», στὰ φοβερά χαρακώματα τοῦ μακεδονικοῦ μετώπου, δὲν προκάλεσε τὴν ἐξαφάνισή του ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ προσκῆνιο. Τὰ ἐθνικὰ Κράτη χρειαζόντουσαν τὶς λειτουργίες του ὡς ἐγγύηση, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, τῆς συνοχῆς τους. Οἱ νέες καταστάσεις ἔφεραν μόνο μερικὲς ἀλλαγές στὶς ἀντιλήψεις γύρω ἀπὸ αὐτόν. Ἐφεραν μηχανισμοὺς ἐξωραϊσμοῦ καὶ ἀνάδειξής του, ὅπως τὰ παράσημα, ἀνέστησαν δοξασίες παλιές, ὅπως ἡ συνεύρεση ζωντανῶν καὶ νεκρῶν καὶ ἡ συμμετοχὴ τῶν δευτέρων στὰ — ἐθνικὰ — προβλήματα τῶν πρώτων. Οἱ συμβολισμοὶ καὶ οἱ τελετουργίες ποὺ ὑπῆρχαν ἢ προέκυψαν στὸν χῶρο αὐτὸ ἐνισχύθηκαν, ὁλοένα πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ συνολικοῦ καὶ τοῦ ἀπρόσωπου.

Ἐδῶ βρίσκεται καὶ ἡ σημαντικότερη ἀλλαγὴ. Ὁ ἥρωικὸς θάνατος ἔχασε πολλὰ ἀπὸ τὰ παλιά του συστατικὰ καὶ ἀπέκτησε ἄλλα ποὺ πρὶν δὲν τὰ εἶχε. Δὲν ὑπῆρχε πλέον ὁ ἥρμος θάνατος ποὺ ἐρχόταν ὡς δικαίωση τῆς πίστεως, ὡς ὅρος ἀτομικῆς, προσωπικῆς ὁλοκλήρωσης. Ἡ νέα λατρεία ἦταν μαζικὴ, δὲν εἶχε χῶρο γιὰ τὸν ἕνα, ἀναφερόταν στοὺς πολλούς, στὰ σύνολα. Ἦταν γι' αὐτὸ ἀόριστη ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα τῶν ἡρώων. Δὲν ὑπῆρχε πλέον ἡ μοίρα, ἡ προειδοποίησις καὶ ἡ πρό-γνωση, ἡ ἀναζήτησις κατὰ συνέπεια τοῦ θανάτου ποὺ ὅλα αὐτὰ ἐπέτρεπαν. Δὲν ὑπῆρχε καιρὸς γιὰ διαθηκὲς καὶ ὕστερες παραγγελίες. Οἱ νεκροὶ καθ' ἑαυτοὶ δὲν εἶχαν τίποτα νὰ ποῦν πέρα ἀπὸ ὅσα θὰ ἔλεγαν γιὰ λογαριασμό τους αὐτοὶ ποὺ θὰ ἐπιζοῦσαν: συνήθως οἱ ἡγέτες, οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν συνόλων.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀρκετὰ πράγματα παρέμεναν ἴδια. Οἱ ἥρωικοὶ νεκροὶ ἦταν ὡραῖοι ὅπως καὶ οἱ πράξεις τους, πιὸ ὁμορφοὶ τῇ στιγμῇ τοῦ θανάτου τους ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη στιγμὴ τῆς ζωῆς τους. Τόσο ὡραῖοι ποὺ ἄξιζε νὰ ἀπεικονιστεῖ ἡ μορφή τους — στὴν πιὸ μεγαλοπρεπῆ τῇ στιγμῇ —, δίπλα στὶς νεκρολογίες τους, στὶς στῆλες τῶν ἐφημερίδων καὶ στὰ μνημεῖα τους, μὲ τὴ μορφή προτομῶν ἢ συμπλεγμάτων γεμάτων δύναμη καὶ μεγαλεῖο. Ὁμορφιά, ποὺ στὴν

σημο, ἀπογειώθηκε καὶ αὐτὸ καὶ δὲν περιοριζόταν πλέον στὴν ἐπιβράβευση ἀτομικῶν ἐνεργειῶν ἢ ἔστω συλλογικῶν ἥρωικῶν πράξεων. Τώρα τιμοῦσε ἀφηρημένα τὰ σύμβολα (ἥρωισμοῦ) τοῦ ἀπρόσωπου καὶ ἀόριστου «Γένους».

ἀπρόσωπη έκδοχή της ἀναδείκνυε τὰ σύμβολα τοῦ ἰδανικοῦ καὶ τὶς ἀπόπειρες καταγραφῆς τῆς τελειότητος.

Τὰ σημερινὰ ἱερὰ τοῦ ἥρωικοῦ θανάτου ἐμπεριέχουν πολλὰ ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ παγιώθηκαν στὴν δεκαετία 1910-1920. Πολὺ συχνὰ δέ, δὲν εἶναι παρὰ συμπλέγματα ποὺ συμπεριλαμβάνουν τὴν κοινοτικὴς ἐμβέλειας «ἀναθηματική στήλη» καὶ τὸ ἀπρόσωπο «μνημεῖο τοῦ ἥρωικοῦ θανάτου» μὲ τὶς ἐξιδανικευμένες του μορφές, τὰ ἁρμονικά του σχήματα καὶ τοὺς πλούσιους συμβολισμούς. Ὅπωςδὴποτε, οἱ δεκαετίες ποὺ πέρασαν ἀπὸ τότε, οἱ ἐνδιάμεσες περιπέτειες τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας καὶ οἱ συνακόλουθες τῶν περὶ ἥρωικοῦ θανάτου ἀντιλήψεις, ἄφησαν τὰ δικά τους ἴχνη καὶ στὰ «ἱερά» αὐτὰ — στὰ μνημεῖα τῶν πεσόντων καὶ στὶς τελετές ποὺ ξετυλίγονται ὁλόγυρά τους. Εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς ὅτι ἡ δεκαετία τοῦ 1910 δὲν ἦταν μία μεστή σὲ τέτοιου εἶδους ἀνακαλύψεις ἐποχῇ.